

СУЧАСНІСТЬ

БЕРЕЗЕНЬ — Ч. 3 (263) - 1983 -

І. СЕНЧЕНКО: ЧЕРВОНОГРАДСЬКІ ОПОВІДКИ

**І. КАЧУРОВСЬКИЙ: ВІДГУКИ ТВОРЧОСТИ ГЕТЕ
В ПОЕЗІЇ Ю. КЛЕНА**

**В. МАЛИНКОВИЧ: ЗВИВИ НАЦІОНАЛЬНОЇ
ПОЛІТИКИ БІЛЬШОВИКІВ**

**ДЖ. РЕШЕТАР: РОЗУМІННЯ Й НЕПОРОЗУМІННЯ
ПРИ СТУДІЯХ НАД ІСТОРІЄЮ УКРАЇНИ**

Н. СВІТЛИЧНА: ПОГРОМ З ПРОДОВЖЕННЯМ

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Василь Барка

СВІДОК ДЛЯ СОНЦЯ ШЕСТИКРИЛИХ

Строфічний роман

«Сучасність», 1981, 4 томи, 500 стор. кожний. У твердій обкладинці. Вступна стаття Віталія Кейса. Мистецьке оформлення Якова Гніздовського.

Видання здійснене заходам ч Кураторії та Ділового комітету фонду видання творів Василя Барки — завдяки передплатам і пожертвам шанувальників Барки.

«Свідок» — це епопея української людини нашого сторіччя — через комуністичний «рай» до виходу на еміграцію.

Видавництво ще має до продажу обмежену кількість комплектів «Свідка».

Ціна 100 ам. дол.

Йосип Гірняк

СПОМИНИ

Нью-Йорк, 1982, 485 стор. У твердій обкладинці. Упорядкував Богдан Бойчук. Мистецьке оформлення Ореста Спунчинського, 52 стор. фотографій.

Спомини Йосипа Гірняка — від раннього дитинства до еміграції — це не тільки автобіографія автора. Це історія українського театру взагалі, історія «Березоля», з біографіями акторів української сцени. Це також розповідь очевидця про події і культурне життя України, яка захоплює читача від першої до останньої сторінки.

Ціна 23 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Süčasnist
Möllerstr. 33, Rgb.
6000 München 5
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Illytzkyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

БЕРЕЗЕНЬ 1983

Ч. 3 (263)

РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ
МЮНХЕН

«SUČASNIST» — MÄRZ 1983

MÜLLERSTR. 33, RGB., '8000 MÜNCHEN 5

Редактор: Іван Кошелівець.

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришина, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Богдан Рубчак, Надія Світлична, Юрій Шевельов.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу: Sučasnist, Müllerstr. 33, Rgb. 8000 München 5, Bundesrepublik Deutschland. Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в «Historical Abstracts».

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I Czornij.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Gebrüder Westenhuber
8000 München 2, Heimeranplatz 4.

ЛІТЕРАТУРА

Віра Надія Любов

Є. С.

Любі дочки Софіїні
колись я думав
що ви милосердні сестри
які в пору приносять те
чого нам бракує

По черзі я був закоханий в одну
і тоді дві відходили на другий плян
Віра була першим доромантичним коханням
тоді здавалось
більше нічого в світі не треба
тільки летіти і горіти на її блакитних крилах

Потім прийшла промениста Любов
Заполонила весь світ по вінця
затъмарила своїх двох сестер
і свою матір Софію

Остеронь десь
в розрідженому повітрі майбутнього
тихо і мовчазно таїлася Надія
як зірка бездольних на грані загибелі
я уникав зазирати їй у вічі

Але великі символи
нараз приходять до нас близько
І тільки тоді настає справжня зустріч
з ними живими
в акті драми

На зустрічі віч-на-віч виявилось
ви сестри великомучениці
святі з бездонними очима
вчительки страждань
провідниці над прірвами жаху і невідомости
Ваші обличчя суворіші
о ваші обличчя куди суворіші

за ті
в які я по черзі колись закохувався

Приходить Віра
висока проста без блакитних крил
поглядом невинним і вимогливим
показує хрест

*неси доки здолаєш
і доки нестимеш
доти житимеш*

Приходить Любов
неосяжна
як обійми рук Розп'ятого
*роздай себе
і доки роздаватимеш
доти житимеш*

Приходить Надія
Господи яка рідна
тих світлих очей
нічим не захмарити
те світле чоло
крізь віки невразиме
і відчуваєш
на світі нема страху
доки сяятиме те чоло
на грані останній
ще ясніше сяятиме

*Світись попри все
доки світитимеш
доти житимеш*
любі сестри
тільки тепер бачу
Ви ОДНА РІДНА ДУША
тільки профіль змінюється
залежно від світла моїх очей
ОДНА РІДНА ДУША

і я живий
допоки та душа в мені

ЧЕРВОНОГРАДСЬКІ ОПОВІДКИ

Іван Сенченко

Млинару

На весь Червоноград з околицями насікати жорна умів лише один чоловік — Сошенко Оврам Уласович. Це була його таємниця. Берегти її він умів. І взагалі Оврам Уласович ціну знав собі. Для цієї мети мав у хвіртці потаємне віконечко, в яке й придивлявся до відвідувачів.

Приходила сусідка позичити солі, зазирає подорожній чоловік води кухлик випити — хвіртка легко відчинялася: з сусідами і подорожанами Оврам Уласович поведився чемно.

Але інші події розгорталися, коли по той бік хвіртки з'являвся власник млина чи найнятий тим власником мельник. Оврам Уласович одразу ховався у хату, а його жінка, стара Оврахмиха, заходила з гостем у розмови, і це тільки для того, щоб наприкінці повідомити:

— Нема дома Оврама Уласовича, чи не в Кобзівку камінь направляти поїхав.

Метиковані млинару в такому разі тихенько в щілінку казали:

— Чуєте, бабо Оврахмихо, прочиніть хвіртку, щось маю передати для хазяїна!

Баба Оврахмиха тоді хвіртку прочиняла, і в щіліну просувалася пляшка горілки або кусок сала, або щось таке, що мало для неї ціну.

Прийнявши дар, Оврахмиха перетворювалася з кусючої відьми на лагідну, добру бабусю і казала:

— Йди собі до млина, Оврам Уласович повернеться, то зразу скажу йому, завтра й прийде.

Молодий мельник з млина на Берестовій, Михась, не одразу зрозумів дипломатію діда Оврама і баби Оврахмихи. Прийде раз з порожніми руками — нема майстра дома; прийде вдруге — нема! А ходити не близький світ — від мосту через увесь Низ, через усе місто аж до Піщанки, може, й зо три версти набереться.

— То ти, певне, без півкварту ходив? — спитав його якомсь млиновий хазяїн, багатий міщанин Черненко Явтух Силович. — Без півкварту діла не буде. Якщо хочеш, щоб він камені полагодив, наברי горілки, тоді й іди!

«Червоноградські оповідки» зі спадщини І. Сенченка вперше надруковані в «Літературній Україні» (ч. 2, 1983). Звідти наш передрук. Про І. Сенченка див. : І. Кошелівець, Поклонник шаленіючого сонця («Сучасність», 1976, ч. 2).

Це була спасенна порада. От би узяв Явтух Силович, витяг свою калитку та и усунув півкарбованця в руку Михасеві. Так де ж! Скупущий був Явтух Силович. При млині мельникує Михась, то й хай собі, як знає, викручується!

Вислухав пораду Михась, почухав за вухом, набрав горілки, і мур, яким Оврам Уласович та баба Оврамира одгороджували себе від світу, розхилився, і баба Оврамира, приймаючи півкварту і дивлячися на Михася добрими карими очима, сказала:

— То ти кланяйся хазяїнові своєму Явтухові Силовичу, а старий як тільки з Мартинівки повернеться, так і до вас вирушить.

І додержала слова. На другий день зранку Оврам Уласович уже був у млині. Михася вислав з приміщення «на свіже повітря», а сам до роботи взявся.

Не три і не п'ять разів бігав Михась до Оврама Уласовича й до Оврамира, не одну пляшку горілки і кусок сала просунув Оврамисі в прочину хвіртку. І весь цей час думав про одне — що настобісіло йому бігати кланятися майстрові, настобісіло витратитися на оті подарунки, насточортіло в спеку і стужу міряти дорогу від млина до Піщанки. Треба якось з цим покінчити, навчитися самому лагодити оті камені.

І надумав: треба підгледіти.

Млин був старий, дошатий. В одному місці Михась допоміг дошкам розійтися — і так навчився це премудро робити, що з пролазки найменшого скрипу чи рипу не вихоплювалося, немов усе мастилом змазав.

Тож, коли Оврам Уласович завітав до млина жорна оновлювати, Михась, як і завжди, залишив приміщення. Вийшов з нього через двері, як і годиться, а зайшов збоку, розсунувши дошки, і сховався на якийсь там заздалегідь поставлений полок. Звідси йому було все видно.

З подивом побачив молодий мельник, що нічого премудрого в тій немудрій справі не було, і коли наспів час насікати камені, сам за діло узявся.

Оврам Уласович знав календар своїх робіт і здивувався, коли в належний строк Михась не прийшов. Спочатку подумав був спокійно: «Не прийшов сьогодні, завтра прийде». Та коли молодий мельник не показав свого носа у хвіртці ні завтра, ні післязавтра, то без жарту занепокоївся. Ще день почекав, а коли терпцю не стало, вирушив до Берестової, глянути, що там діється.

А діялось там щось нечуване і невидане. Біля жорна порався Михась, орудуючи оскардом так, неначе з ним і народився.

Захопившись роботою, Михась не побачив Оврама Уласовича, а як побачив, то безбоязно сказав:

— Бачите, Овраме Уласовичу, не тільки святі горшки ліплять!

Сказав отак собі чоловік, не подумавши, що все це значить для Оврама Уласовича. А тож не жарт, ішов-ішов чоловік по мосту через

річку, нічого поганого не думаючи, і раптом одним ударом вибивають у нього дошки з-під ніг, дошки летять яка куди, а Оврам Уласович зависає над прірвою, без опертя для ніг. І в очах у нього потемніло, і потім холодним, потім гарячим обмився; серце стислося так, що, здається, ще одна мить — і вибухне в грудях, усе рознесе і само розлетиться на шматочки.

— Та що ж це ти робиш, превражий сину! — вигукнув несамовито Оврам Уласович. — Та як же ти посмів, та хто тобі на це дозвіл дав!

Підскочив, ухопився обома руками за оскард, смикнув його. Михась і не пручався. Випустив з рук держака і спитав без страху — мав таку вдачу:

— Ну й що з того, Овраме Уласовичу? Як греблю прорвало, води назад не повернете! У вас був свій інтерес, а в мене свій. Набридло мені носити оті півкварти та куски сала. Я й сам зумію і випити і закусити!

Ці слова підлили пального у вогонь, і кричав, і лаявся Оврам Уласович, і погрожував! Вискочив з млина горючий, як віхоть, і гострий, як добрий гостряк. Крикнув на прощання:

— Ну ти ще згадаєш мене! Начувайся. Це тобі так не минеться!

А в Оврама Уласовича була дочка Олянка, розумниця, чорнявка і шебетушка. Оврам і Оврамиха очей з неї не спускали, любили і боялися, щоб якийсь лобуряка не спокусив дитяти, і тому більше за своїм високим парканом тримали, навіть до церкви пускали лише з сусідською молодицею Приською. Це, як кажуть, — один бік справи. А другий — якраз навпаки. Хоч паркан в Оврамів був високий, так же усіх шпарок Оврами не позаконопачували. Хай ті шпарки і не які там були, так хіба ж великої шпарки треба було Олянці, щоб на Михася роздивитися? Та й у Михася зір ще, хвалити Бога, не притупився. Тож побачили — вона його, а Михась її. Стануть з обох боків біля тієї шпарки і вже дивляться-дивляться одне на одного, словами пошепки перекидаються — вголос не можна: старі почують. Михась каже:

— Оляночко, вийди сьогодні ввечері хоч на хвилиночку.

Слізки ковтаючи, Оляночка відповідає:

— Не можу, Михасю, батьки не пускають. Хіба у неділю до церкви приходь, я з сусідкою тіткою Приською теж там буду.

Почали вони до церкви учашати, такі ж богомольні обоє — що он які! Михась тим часом до тітусі Приськи придивляється, і здається йому, що та тітуса у вушко від голки заїде і, оком не кліпнувши, назад повернеться. Дотепна та кмітлива — кращої і не треба.

От поверталися з церкви обидві, і Михась з ними. Цілий ранок усе думав, а як дійшли до мануфактурної торгівлі старої Венгерихи, уповільнив крок, доторкнувся до руки тітусі Приськи, шепнув:

— Чуєте тітусе Прісю, поженіть нас з Олянкою. Віддячу! Бачите оту он пухову хустку? Ваша буде!

І, не чекаючи, що відкаже тітуса Пріська, ступив у крамницю, попросив подати йому пухову хустку, заплатив гроші і, як вийшов надвір, мовив:

— Ось вам хустка. Ви жінка була, зведіть нас до купи, бо ж Оврам Уласович зуб має на мене та ще й який. Гостріший за вовчого!

Тітуса Пріська прийняла хустку, тонесенько-тонесенько пискнула від задоволення, відказала:

— Гаразд. Ти, Михасю, до серця мені. Збирай гроші — восени відгуляємо весілля.

Ну й почала Олянку навчати:

— Ти, Олянко, як увечері Михась прийде, біля хвіртки велику ляльку постав, хай старі думають, що то ти, а сама через садок — на Вишневу вулицю. І Михась туди хай іде. Вишнева вулиця безлюдна, вночі там навіть кажана не побачиш.

Ціле літо отак потішалися молодята, і було їм дуже добре. Потім тітуса Пріська підказала їм другий крок зробити. У Оврамів під садком комірکا була, де стояла Олянчина літня примістка. Коли восени пішли дощі, то ця комірка і стала пристановищем для молодят. Поховаються — і байдуже їм, що надворі репїжить дощ, сльота, казна-шо.

Потім сталосся...

Якось куняють дома після обіду Оврам Уласович і Оврамиха, аж тут влітає прожогом сусідка Пріська і криком кричить перелякано:

— Ви тут сидите й не бачите, що там діється у вас в комірчині!

— А що там? — відчуваючи недобре і полотніючи, спитала Оврамиха.

Оврам Уласович не став і чекати, що Пріська скаже, схопився мершій за кочергу і — до комірчини. Висмикнув двері з одвірків і — мало не поточився: в комірчині, крім Олянки, ще й супостат якийсь. Придивився Оврам Уласович і очам не повірив: опустивши голову, посеред комірки стоїть не хто — сам Михась — найпютіший ворог і недруг його.

— А, то це ти тут?! — тільки й міг викрикнути Оврам Уласович.

Замахнувся кочергою, так Пріська скрикнула, за руку схопила:

— Уб'єте, що тоді буде? Тюрма! Сибіряка!..

Видно, злякався Сибіряки Оврам Уласович, опустив кочергу.

Тим часом у комірку заскочила й Оврамиха, за серце держиться, волає:

— О, Господи, Господи, що тут діється, що тут коїться?

І впала на лаву.

Пріська шепоче їй:

— Я вже давно стежу за ними, дійшло до такого, що вже далі змовчати не можу. Спіткнулася наша Олянка. Гляньте!

Олянка стояла проти вікна, і бідолашна Оврамиха на свої власні очі побачила всю статуру Олянчину, і була статура, як буває в молодлиць через рік по заміжжі. Скрикнула несамовито Оврамиха, упала на примістку:

— Доню моя, доню, що ти наробила!..

І піднялося в комірчині таке, що слухати страшно сторонньому.

Така ж важка довбня опустилася і на лоба Оврама Уласовича. І кочергу з рук випустив. Упав біля Оврамихи, схопився за голову:

— Що ж ти наробила, Олянко, накоїла! Честь свою занапастила, неславу накликала на мою стару голову! — і заплакав.

Як перші хвили цих драматичних переживань перелетіли, од стіни відділилася Олянка, стала поруч Михася і враз обоє — бубух! — впали до ніг батькові-матері:

— Мамо, тату, ми вже два роки любимося. Благословіть нас до одруження!

Зойкнула Оврамиха. Зарипів зубами Оврам Уласович. Убити б негідника, зі світу звести б, так що ж — руки зв'язані! Де ти подінешся з отакою Олянкою?! І стих. Видушив з себе:

— Хай вас хтось благословить, тільки не я!

Схопився, щоб бігти, так Олянка перепинила, упала на груди йому:

— Тату, татусю, простіть нас і — благословіть! Як же нам без вашого благословення на світі жити?

Михась обняв Оврамові Уласовичу ноги:

— Тату рідний, благословіть! Заприсягаюся любити і берегти Олянку, волосинка ворожа не впаде на неї. Без благословення вашого життя нам не буде... А ми ж іще молоді, жити хочемо...

Ну, от, отакі вони обоє: Михась і Олянка. Справді молоді, і що з ними робити тепер? А Олянка ж, крім того, ще й своє дитя. Який же батько зла своїй дитині бажає?

І Оврам Уласович теж не побажав, але вагався, мовчав, полотнів і червонів.

Оврамиха перша отямилася, доторкнулася старому до плеча, сказала:

— Треба благословляти, іншого чогось придумати не можна.

— Води мені принесіть! — Видушив з себе Оврам Уласович.

Олянка з усіх ніг кинулася в кімнату по воду.

Михась тим часом обізвався:

— А щодо хати, тату, то скажу вам: хату я вже купив, у Шахівці, зразу ж за греблею. Щоправда, старенька, так ми ж іще молоді, буде у на часу і обновили і добудувати її. Ось і документ на купівлю...

Це, між іншим, був вдалий постріл Михасів. Оврам Уласович любив речі земні, надто нерухомості, а тут — ціла хата! Він аж стрепенувся, сказав:

— Чи не на садибі покійного Павла Некрія?

— Ага, ага, — підтвердив Михась. — Сам дід Павло померли,

син його Грицько в Ясинувату якусь заїхав, хату вирішив продать. Зібрався я і...

Тим часом у комірчину з кухлем води Олянка вскочила, простягла воду батькові. Тому справді недобре було, і він довго надпивав, охолоджуючи собі пажилки й серце. Випив, відпочив, сказав, перебираючи документ з Михасевих рук:

— У хату ходім, тав видніше, подивимося, яка його справжність.

Документ був справжній. Довго вивчав його Оврам Уласович, не так читав, як думав, що ж йому, старому, робити. Вихід який? Ні, немає іншого виходу, всі шпарки змазано. Відклав документ, важко зітхнув, сказав:

— Що ж, з Богом, ставайте!

І обое — Олянка й Михась — гупнули перед батьком на підлогу. І голови похиляли, як звичай велить.

Як усі церемонії скінчилися, як уже із священником і хором домовилися, як знайшли світилку і дружку, як скупилися і зібралися — настав вирішальний момент. Оврам Уласович за столом сидів, Оврамиха окремо, на ослоні і не на голому: Олянка його килимчиком червоним із зеленим ретязком заслала. Це ж така честь Оврамисі — господиня вона й мати. Тітку Прісю посадили до дверей і не на окремому ослоні, а просто на лаві. Щоправда, лава та була особлива, не з яких дошок її збито було, а тільки з вербових. А для господині немає крашої дошки, як верба: м'яка, лагідна, вже шматкою її можна вимити до ясного відсвіту, а що ж буде, коли ще й ножем вишкребти? Таке сяйво утворюється! Сусідки дивитися прийдуть... І тут Олянка до матері пригорнулася, промовила, як кіточка:

— Ти вибач, мамочко... Тільки того нічого немає і не було. Ось глянь!

Кажучи так, застромила Олянка за пояс руку і витягла звідти м'яку пухову хустку, складену вчетверо. І зразу статурою на дівчину обернулася. Як і колись була: струнка, гінка, мов лозина!

А тітуся Пріся сказала Олянці:

— Хустку все-таки мені поверни. Як-не-як — Михасів-бо подарунок.

Що там скоїлося у тій хаті в Оврама Уласовича!!!

Уже по всьому, як залишилися тільки вдвох, Оврам Уласович бабі Оврамисі:

— Ну, то ж і Михась, я тобі скажу!..

До цього дня Оврам Уласович носив лихе серце проти Михася. Історії з каменем не міг подарувати парубкові, бо ж вихопив тоді у Оврама Уласовича шматок хліба просто з рота. Тепер уся ця пригода, як і причина з пуховою хусткою, іншим боком обернулася.

— Верткий і розумний, далекосяжний отой Михась, — сказав

він бабі Оврамисі. — В цього Олянка не сидітиме в холодній хаті без куска хліба...

Дунав ще й про інше. То, звісно, правда, що хлопець сам упорався з каменем. Але ж він і не зовсім ще майстер. Не всі уміння знає, не всі й секрети тямить. Раніше Оврам Уласович думав, що помре і життєвий досвід свій забере з собою в могилу. Зараз він ожив якимось, зігрівся серцем. І грів цим серцем якраз Михася. Дуб після себе жолудя залишає в лісі. Оврам Уласович залишить після себе в млині Михася, який знатиме й умітиме все, що знає і уміє старий ветеран млинярської справи — Оврам Уласович.

Ну й поженили їх.

Жили вони в Шахівці по тому років з п'ятдесят. Михасеві сини теж у млини пішли, тільки вже не у водяні, а в парові. Дочок повіддавав у місто, на Низ. Всі за мельників та механіків повиходили. От.

До початків театру в Шахівці

Білко старанно виловлює бліх у себе на нозі. Я ж, як умів, ялозив йому дьогтем поранене в запеклих сутичках вухо. В ранку мухи поклали яєчка, і там незабаром заколошилась черва. Я вже знав, — навчився від мами, — що належить робити в таких випадках, отож приніс мазницю і пустив в ужиток квач і дьоготь. Білко прихильно і вдячно ставився до моїх заходів. Ще б пак!..

Було зовсім тихо й спокійно. І враз бовкнув, як у церковний дзвін, сусідський Сірко. За ним заверещала губенківська Розька, завалузал Гусаків Рябло. Білко дав спокій блохам, підвів голову, одну мить прислухався, потім різким порухом одкинув мою руку з квачем. Через якусь секунду він був уже за ворітьми, де долучив свій азарт до шаленої гавкітняви, яку зняли собаки нашого закутка.

Картина була тривожна й незвична. Посеред вигону лежить якийсь чоловік, прикривши голову полою свитини. Лежить нерухомо. Ефект цієї нерухомості разючий. Не добігши кілька кроків до вкритої полою людини, Білко наш спинився так напруго, неначе його відкинув назад туго натягнутий шнур.

Життя в ті часи було побудовано так, що з селян не знущався тільки той, хто цього не хотів. Не було людей, які стояли б на нижчому щаблі, ніж селяни. Постійні кривди, напасті, несправедливості зробили селянина обережним, недовірливим, адже майже в усьому він вбачав силу, ворожу собі.

Отож, хтось там лежить навколо валують собаки... Помер чи прикинувся мертвим! Може, п'яний спить? У всякому разі хапатися нічого, усе в свій час з'ясується й само.

Тим часом собаки вже аж не стямляться.

Перші за ворота вибігли хлопці; он і дівчата між ними; витираючи руки полою, стоїть біля хвіртки сусідка, яку звать Ганна Коза. І так біля кожного двору.

Собаки — надриваються. А хазяїни — не спішать.

Нарешті аж там, біля четвертого двору, замигтіла постать парубка, якого на кутку звали Дмитро Чудушта — це він маленьким так казав на подушку. Та Дмитро — не робить погоди. Це споконвічний шукач, із тих, хто здобуває вищу освіту коло волячих хвостів у якомії.

А там он стоїть Іван Калюжний Сіренький. Він так само без ваги, бо теж шукач, тільки не в якомії шукає, а в місті, в Червонограді, на самій горі, в саду. Той сад — веселе місце. Там щовечора городяни гуляють, а щоб їм було весело, — в саду грає духова музика. Те, що вони грають, називається вальсами. Отже, той сад розташувався на Червоноградській горі; село наше лежить у долині, біля річки, що оперезує гору. Тому звуки музики в саду долітають аж до нас у двір; не всі коліна вальсів — все ж далеченько, а тільки окремі уривки музики, і, — Боже! — якої ж хорошої. Там ото разом з нашим батьком і шукає Іван Сіренький. І не хазяїн він, і не гольтіпака, як і наш батько...

Після Івана Сіренького коло хвіртки виріс Олексій Іванович Безродній. Це — хазяїн. Цей ніде не шукає нічого. На землі сидить. А що своєї мало, то нестачу доорендовує у маєтку. Він ще носить полотняну пару. Комірець його вишитої сорочки зав'язується червоненькою стрічкою. В полотняному вбранні своєму він священнодіє лише у себе в дворі. Коли з двору виходить — одягає свитину, яку в нас на кутку чумаркою називають. Стоїть біля хвіртки він у своєму домашньому полотняному вбранні, отже, ще по той бік тину, отже, у себе в дворі, отже, ще без чумарки. А коли б чумарку одягнув, то це значило б, що хазяїн зібрався з двору.

І другий хазяїн вигулькнув з хвіртки. Це Купріян Якович. У нього теж є чумарка. У Олексія Івановича полиняло-шоколадна на колір, а в Купріяна Яковича чумарка строго невизначеного кольору Їй уже літ із сорок, ще парубком справив, як у батька жив. А той, нівроку, заможний чоловік був: і воли мав, і овечки, і млина-вітряка, і чоловік з шестеро хлопців. Коли вирости, поділив усе добро своє межі ними, то собі залишив тільки півдворища. Отже, Купріян Якович хазяїн лише за інерцією. У нього теж чоловік шість народу. Менші вивчають хвостову проблему в маєтку, найстарші два — у солдатах. Як і що він буде між синами ділити, навіть і Бог не знає, шахівський; чужий, може, і знає, а шахівський — ні, бо теж малодосвідчений. Та що він, крім отих чумарок, і бачив тут?!

Отже, вже дві чумарки коло хвірток. Згодом їх стане три, чотири, п'ять. Та й усе. А то піджачки: і черкасинові, і люстринові, а

то й просто ситцеві сорочки, «крамні», як казали на них. Коли полотняна сорочка, то це з хазяїв; коли ж ситцева, то з шукачів, з тих, що шукають найбільш на млинах, на олійні, на залізниці, на елеваторі. Правомочними в громаді є лише хазяїни та ті шукачі, що мають свою хату і в хаті повний набір полив'яних мисок, а також ротів і ротиків. Голосистих дівчачих і щербатих хлоп'ячих. Інші шукачі належать до «шантрапи», і громаді однаково — є вони в селі чи нема.

Собаки тим часом валують і валують, аж захлинаються. Біля хвіртки уже Каленик Іванович Захожий, його син Іван. Іван теж шукач, отож гольтіпака. Біля хвіртки також і Іван Коломиєць, Іван Чорненький, і Іван Корнійович; цей — колишній хазяїн, ще як батько був живий. Вийшов і дід Гусак — ні хазяїн, ні шукач. Ще один Іван — Некрій; брат його Андрій. Крім них — Сенченко Юхим, мій батько. Ці всі — в ситцевих сорочках, у будень. У свято одягають черкесинові піджаки і йдуть до церкви. Співати. Всі добре співають і до своїх заробітків у місті мають від собору по п'ятдесят копійок за кожную службу. Між іншим, хазяїни ще вірять у Бога а «шантрапа», шукачі — ні. Ті шоранку і шовечора моляться Богові, а ці — чорті-що: цигани не цигани, турки не турки! Якось там перехрестить лоба, позіхне і, промовивши майже мусульманську формулу «Боже милостивий, Боже праведний, прости мене грішного!», перекидається на бік.

Жінок у релігії приваблювало церковне торжество, а головне — арена, де вони могли б на людей подивитися і собі показати свій гардероб, бо шахівські жінки — справжні жінки, наскрізь жінки. Ніхто й ніде так не міг одягатися пишно, як вони; ніде і ні в кого не було таких запаморочливих запасок, таких лиштов на сорочках, таких вишитих рукавів, таких брівок, таких перлових зубеняток, таких щічок, що їх малював ніби сам Рафаель. Тож у церкві, крім моментів возвишених, на громаду віруючих обрушувались ще блискавичні удари отих надбожественних брівок і оченят: карих, блакитних, дівчачих і відьомських. Егеж, відьомських. Є серед них такі, що вловлять парубочу душу і граються з нею, як кицька з мишею. І не кажуть «так» і не кажуть «ні!». Жінки, звичайно, прикрашають людські купки біля хвіртки, але тільки як глядачі, бо ніяких прав у громаді не мають. Тому і у валуванні собак на вигоні не вбачають нічого, крім театрального видовища.

Мало журиться і «шантрапа», адже тиснуть їх не в шахівській зборні, а в конторах по місцю роботи — і хазяїн, і майстер, також і булгахтер (так у Шахівці бухгалтера називають).

Хазяїни ж легковажно до подій не ставляться. Собаки валують, а в Івана Корнійовича мороз поза спиною ходить. «Ой, це не так собі щось. Це щось погане!..» Олексій Іванович Безродній теж на лоба тіль кинув. Силкується зрозуміти. «Щось воно не так...» Біля нього

стоїть тітка Явдоха, жінка, торсає легенько його за плече, каже:

— Чуєш, Олексію, он латку видно... Таки правду кажу, як у Сачка Пузиря...

Сачко Пузир — це мій дідусь Олександр Терентійович. Добрі люди з Сашка Сачка зробили, а що був такий завширки, як і заввишки, то й Пузирем наіменували.

Якісь підозри виникають і в тітки Ганни Кози. І вона увагу свою на латці зосередила:

— Я ж, далебі, бачила вже цю латку. Знизу якоби чорна, а та, що поверх неї,— і не прирозумієш сказати, яка...

Не розв'язала проблеми й Параска Калюжна головне тому, що той лежав та ще й полою прикрився, отож віддих прикрив. А коли б віддиху не прикрив... Свого чоловіка Андрія за три кілометри з віддиху відчувала, аби тільки з-за тину десь вигулькнув. Віддихне Андрій, і вона вже знає, яким духом він дихає. І на цей момент що вже в неї виразів припасено! «Щоб ти сказився! Щоб ти галасвіта пішов і назад не повернувся! Сто чортів тобі в ребра! На кольки б тебе взяло!..» Але той поли не відкидав ні з голови, ні з віддиху, і тітка Параска залишилася безпорадною та й безкрилою. І такою була, аж поки раптом не ворухнувся, підкинув ціпка, вихнув ногами, враз схопився, і перед глядачами, мов з води виринув, таки ж мій рідний дідусь, отой Сачко, Олександр Терентійович. Того року випала черга йому десятником бути. Десятник — це чоловік, який працює в громаді в ролі «Піди, викинь, розбий, принеси!» Отож зобов'язаний і на сходку згадувати, і пакети розносити, і арештантів допроваджувати, куди належить. Тільки це було давно-давно, коли дідусь ще був не Олександром Терентійовичем, а Сачком. І був він тоді не «хазяїном», а театральним аматором. Любив сцену, любив акторські викрутаси. Коли б була змога, то давно заснував би в Шахівці театр, от такий, як у Києві театр імені Івана Франка. І виступав би там поруч з Бучмою, Шумським... Але в Шахівці ні театру, ні Бучми, ні Шумського не було, і він усю відповідальність на себе покладав: упаде ото в завулку, полою накриється і навколо нього закрутиться, завертиться!.. А як уже весь народ збереться, як уже всі загадки загадано, всі припущення висловлено, враз схопиться, озирне глядачів, крикне:

— А добре, хлопці, що це ви позбирались! Після обіду усі на сходку!

Цим вистава і закінчується. Завіса падає. Друга, третя і всі подальші дії відбуваються вже у зборні...

Альберто Рохас Хіменес прилітає

Пабльо Неруда

Між пір'я, що серед ночі жахає,
між магнолій, між телеграм,
між вітром південним і західнім, з моря, —
ти прилітаєш.

Під похованнями, під попелом,
під замерзлими черепашками,
під останніми земними водами, —
ти прилітаєш.

Ще нижче, між дівчат-потопельниць
і сліпих рослин, і розірваних риб,
ще нижче, між хмар, ще раз
ти прилітаєш.

Поза кров'ю й кістьми,
поза хлібом і поза вином,
поза полум'ям, —
ти прилітаєш.

Поза оцтом і смертю,
між гниття і фіялок,
з голосом своїм небесним, зі своїм вологим взуттям, —
ти прилітаєш.

Понад депутаціями й аптеками,
і колесами, й адвокатами, й суднами,
й червоними щойно вирваними зубами, —
ти прилітаєш.

Над містами, де покрівлі запали,
де жінки огрядні розплітають коси
руками широкими, гребінцями загубленими, —
ти прилітаєш.

Альберто Рохас Хіменес — померлий у молодому віці чілійський поет,
близький друг П. Неруди.

Поряд льохів, де в тиші зростає вино
з каламутними, теплими руками,
повільними руками з дерева, що червоне, —
ти прилітаєш.

Серед льотчиків зниклих,
поряд каналів і тіней,
поряд похованих лілій, —
ти прилітаєш.

Серед пляшок гіркого кольору,
серед кіл ганусових і лиха,
здіймаючи руки в плачі, —
ти прилітаєш.

Над дантистами й конгресами,
кінотеатрами, тополями й вухами,
в новому костюмі, з очима, що гаснуть, —
ти прилітаєш.

Над твоїм кладовищем без мурів,
де збиваються з курсу матроси,
коли падає дощ твого скону, —
ти прилітаєш.

Коли падає дощ твоїх пальців,
коли падає дощ твоїх кісток,
коли падає твій мозок і сміх, —
ти прилітаєш.

Над камінням, що на ньому ти танеш,
збігаючи вниз, до зими, вниз, до часу,
коли твоє серце краплинами падає, —
ти прилітаєш.

Ти не там, у полоні цементу
і чорних сердець нотаріюсів,
і розлючених вершників:
ти прилітаєш.

О мальво морська, о мій рідний,
о гітаристе, одягнений бджолою,
це неправда — стільки тіні в твоїм волоссі:
ти прилітаєш.

Це неправда — стільки тіні тебе переслідує,
це неправда — стільки мертвих ластівок,

стільки темних жалобних просторів:
ти прилітаєш.

Чорний вітер Вальпараїсо
випростує свої крила піни й вугілля —
підмітає небо, де ти проходиш:
ти прилітаєш.

Є пароялави й холод мертвого моря,
і свистки, й місяці, й запах
завтрашнього дня, дощу та брудної риби:
ти прилітаєш.

Є ром, ти і я, і моя душа, де я плачу,
і нікого, й нічого, — лише сходи
і поламаних східці, й парасолька:
ти прилітаєш.

Онде море. Я спускаюся вночі й чую,
як ти прилітаєш під морем безлюдним,
під морем стемнілим, що сповнює мене, —
ти прилітаєш.

Я чую крила твої, твій повільний політ,
і вода мерців б'є по мені —
мов сліпі мокрі голуби, —
ти прилітаєш.

Ти прилітаєш, сам, самотній,
сам серед мерців, назавше сам,
ти прилітаєш без тіні, без імени,
без цукру, без рота, без трояндових кущів, —
ти прилітаєш.

Переклав Мойсей Фішбейн

Відгуки творчості Гете в поезії Юрія Клена

Ігор Качуровський

Питання про взаємозв'язок між двома письменниками (чи то різних генерацій, чи тієї самої), про вплив одного на другого (або взаємовплив), про використання молодшим літературних набутків старшого дотепер, скільки можу судити на підставі знаних мені безпосередньо трьох літератур — української, еспаномовної та російської — не було достатньою мірою розроблене.

Тому дозволю собі запропонувати таку схему, на підставі якої ми можемо судити про зв'язок між двома письменниками.

1. Присвята власних творів.

2. Згадування (у художніх творах, статтях, листуванні): а) імени автора; б) його творів (у цьому випадку можна говорити про зв'язок як у плані позитивному, так і негативному).

3. Цитування: а) в епіграфах; б) у тексті.

4. Ремінісценції (у вузькому значенні).

Пункти 2, 3, 4 дають підставу говорити про спорідненість лише тоді, коли названі в них явища мають не спорадичний, а систематичний характер.

5. Запозичення формальні: а) лексичні; б) в галузі метрики; в) фоніки; г) строфіки; г) архітектоніки.

6. Наслідування: а) стилістичні; б) жанрові; в) в галузі формально-технічних засобів.

7. Звернення до тих самих чи подібних: а) мотивів; б) ситуацій; в) сюжетів; г) персонажів.

8. Переспіви.

9. Переклади (добровільний вибір матеріалу для перекладу майже завжди свідчить про певну симпатію перекладача до перекладеного твору).

10. Поза властивою художньою творчістю лишаються: а) статті, рецензії та есеї про даного автора; б) публікація або редагування його творів (якщо це наслідок вільного вибору).

Усі ці можливості ми враховуємо, досліджуючи питання про відгуки творчості Гете в поезії Юрія Клена.

Розглядаючи питання про зв'язки між творчістю Гете, а зокрема його «Фавстом», та поезією і прозою Юрія Клена, мусимо насамперед зупинитися на Кленовому культурному оточенні: якою

мірою Кленів смак і зацікавлення збігаються зі смаком його середовища, а якою розходяться. Кленові, справжнє ім'я якого Освальд Бурггардт, доля судила належати послідовно до двох поетичних угруповань, кожне з яких відіграло не абияку роллю в розвитку українського мистецького слова, у збагаченні українського письменства вершинними творами, насамперед у галузі лірики, та у формуванні естетичного смаку (а в другому випадку також й ідеології) українського суспільства. Перше з цих угруповань — це гурток київських неоклясиків, що постав на початку двадцятих років нашого століття. А коли Юрій Клен 1931 року виїхав з України на батьківщину своїх німецьких предків, він став — повторюю прийняту в українських літературних колах формулу — «містком поміж київським неоклясицизмом та празькою школою українських поетів».

Український парнасізм, знаний під ім'ям «київського неоклясицизму» (а поетично — під формулою «п'ятірного грона нездоланих співців», себто гурток учених поетів, сама приналежність до якого вже свідчила про світовий рівень творчості автора — хоч світові ці українські поети не були відомі ні тоді, ні тепер...), виріс на ґрунті своєрідної симбіози, одночасного успадкування мистецьких традицій, з одного боку, французького «парнасу», а з другого — російської поезії «срібного віку», того літературного розквіту, що тривав з кінця ХІХ віку до революції 1917 року.

Але до цього я хотів би дещо додати.

Насамперед те, що, приймаючи за основу таку двочленну базу («парнас» та «срібний вік»), ми мусимо враховувати також індивідуальні спрямування літературних зацікавлень кожного з членів п'ятірного гуртка. Четверо з членів гуртка — Микола Зеров, Павло Филипович, Михайло Драй-Хмара та Освальд Бурггардт — були водночас університетськими професорами-літературознавцями, і лише Рильський більше брав загальною ерудицією, ніж систематично здобутим знанням.

Для Зерова характерне було замилювання в латинських авторах, для Драй-Хмари — дослідження південнослов'янських джерел та білоруського письменства, для Рильського, батько якого був реукраїнізований польський шляхтич, рідною стихією була польська поезія (а також і французька). Для Освальда Бурггардта, який народився на Україні в родині німецького купця, рідним світом був світ германський (тим більше, що він у Київському університеті скінчив германо-романський відділ). Лише про Филиповича, який не виявляв особливого нахилу ні до перекладацтва, ні до літературознавчих досліджень, котрі б сягали поза межі українського письменства, ми не наважуємося визначити конкретного — позаукраїнського — спрямування його зацікавлень.

Але неоклясики увібрали в свою творчість не лише здобутки

французького парнаїзму та російської поезії «срібного віку», а також світову культуру — як цілість.

А що до світової культури належить і німецька на чолі з Гете, то не дивно, що й він був їм — бодай певною частиною своєї творчої спадщини — близький і потрібний.

У раннього Рильського, наприклад, знаходимо низку ремінісценцій з «Фавста»: «Війнулася фіранка на вікні» (зб. «Тринадцята весна», «Поезії», т. I, Київ, 1946), «Вечір напровесні» (зб. «Гомін і відгомін,» там само).

До одного зі своїх сонетів Зеров узяв мотто з Гете:

Kennst du das Land...

У другій половині двадцятих років на Україні точилася палка літературна дискусія між Миколою Хвильовим і Миколою Зеровим, з одного боку, та понад двадцятьма їхніми опонентами на чолі із головою Спілки селянських письменників Сергієм Пилипенком — з другого. А мова йшла про те, на кого має орієнтуватися розвиток української культури: на комуністичну радянську Москву чи на вічну Європу. Коли Хвильовий кинув гасло орієнтації на психологічну Європу, його гаряче підтримав професор Зеров. А коли після місячної подорожі по Європі на Україну повернулося троє молодих пролетарських літераторів (членів літературної організації, що називалася «Гарт» і що об'єднувала пролетарських — не стільки за походженням, скільки за способом мислення — письменників) і вони заявили, що, мовляв, побачили на власні очі, буцімто Європа це «розклад і загинання», Зеров дотепно і гостро висміяв їх у статті «Європа-Просвіта-Освіта-Лікнеп». Він писав: «Але нехай Європа і зогнила, як це твердять робфаківці та основники Харківського ІНО, — чи ж значить це, що вона втратила для нас всякий інтерес? Її душа (фавстівська, як визначає Шпенглер) живе в її культурному набутку. Хіба опанувати цей набуток не є наше завдання? І чи справді цей набуток такий нам непотрібний?.. Хвильовий, наприклад, знає, що „Європа — це досвід багатьох віків“, його Європа — це „Європа грандіозної цивілізації, Європа Гете, Дарвіна, Байрона, Ньютона"...» («До джерел», Краків-Львів, 1943).

1932 року в українському журналі «Життя і революція» з'явився хвостатий сонет (сонет з кодою) Павла Филиповича «Гете». Але це був час терору супроти української інтелігенції, тривали арешти, вже Клен, скориставшись зі свого походження, подався на Захід, вже побував в ув'язненні один з друзів Филиповича — Максим Рильський, а над рештою неоклясиків нависла загроза не лише репресій, а й прямого знищення (що й було здійснене кількома роками пізніш). Тому Филипович у згаданому сонеті висловлює не свою власну думку про Гете, а офіційний радянський погляд на цього письменника: у сонеті згадано Ваймарську республіку і заповіджено гетевську симпатію до тих, що «хочуть світ новий побудувати».

Михайло Драй-Хмара згадує Гете в одній зі своїх статей про Леся Українку.

Якщо порівняємо самовизначення, шляхом переліку літературних уподобань, у Клена та в Рильського, то може видатися, що Рильському Гете був рідніший і ближчий. Справді бо, якщо в Рильського

Софокл — і Гамсун, Едгар По — і Гете,
Толстой глибокий і Гюго буйний,
Петрарчині шліфовані сонети,
І Достоевський грішний і святий —
Усі книжки, усі земні поети,
Усі зрідні душі його живій,

то в Клена аналогічний перелік куди вужчий:

І нам були однаково близькі
Фет, і Бодлер, і Леся, і Петрарка.

Але це лише один бік справи.

Огляд літературної діяльності Юрія Клена (тоді ще Освальда Бурггардта — псевдонім він прибрав шойно по виїзді з України) у двадцяті роки не залишає сумніву щодо його зацікавлень саме у галузі німецької літератури. Про це свідчать як його статті, так і перекладацька праця. «Залізні сонети» — так називалася видана 1925 року в Харкові збірка німецьких сонетів у перекладі Освальда Бурггардта (сонети, писані німецькими полоненими під час першої світової війни).

У тодішніх журналах (переважно це «Життя й революція») з'являються критичні статті та рецензії Клена про твори німецьких авторів або про переклади з німецької мови: «Про експресіонізм у Німеччині», «Екзотика та утопія в німецькому романі», «Леся Українка про Гайне», «Стефан Цвайг у своїй творчості», «Драматична техніка Георга Кайзера», «Про українські переклади з Гайне». Кленові належать переклади новель Георга Гайма, фрагменту з «Нібелюнгів», лібретто Гедвіг Ляхманн до опери «Саломея» Ріхарда Штрауса, а також переклади окремих поезій Рільке та Стефана Георге. Окремо виділимо і підкреслимо статтю «Про новий український переклад „Фавста“». Це рецензія, опублікована в журналі «Життя й революція» за вересень 1926 року. Олен (тоді ще Освальд Бурггардт) розглядає виданий незадовго перед тим переклад першої частини «Фавста», зроблений М. Т. Улезком. Побіч із глумливо-уїдливиими оцінками перекладу бачимо там деякі висловлювання і щодо самого німецького тексту, на зразок: «легкокрилий співучий ритм оригіналу» або: «стиль Гете легкий і ясний, мов різьба на криці».

Двадцяті роки в історії української літератури позначилися

інтенсивним перекладацтвом та публікацією повних зібрань чи вибраних творів класиків світового письменства. За редакцією Бурггардта вийшли тоді, поруч із Джеком Лондоном, Бернардом Шов, Шекспіром, Діккенсом, Гамсуном, також вибрані твори Гете.

Коли Юрій Клен на початку тридцятих років виїхав на Захід, він став — як було вже згадано — «містком поміж київським неокласицизмом та празькою школою українських поетів». Прага між двома світовими війнами була культурним центром української еміграції. З-поміж українських поетів, що жили і писали в Празі, найвизначніші — Олег Ольжич, Олена Теліга, Євген Маланюк, Олекса Стефанович.

Празька школа — поняття значно менш окреслене, ніж неокласицизм, як через різноманітність творчого спрямування представників цієї школи, так і через різну скалю їхньої талановитости.

Якщо зігнорувати випадкову згадку імени Гретхен у віршах Ольжича, то доводиться ствердити: поети, які жили в самому центрі Європи, стояли далі від Гете та його творів, ніж їхні колеги в Києві. В одного тільки Маланюка знаходимо, поруч незмінної Гретхен, ще й кілька поезій на гетевські мотиви. Це зокрема «Розквітлий сад і місячна імла» та «Фавстівська ніч» («Поезії», Нью-Йорк, 1954).

Молодший неокласик Михайло Орест-Зеров був тісно, як і Клен, пов'язаний з німецькою культурою. Його перші літературні спроби, до речі, як і в Клена, — переклади з Рільке. Окремими книжками вийшли такі його переклади з німецької мови: «Антологія німецької поезії», «Стефан Георге», «Рільке», «Давтендай», «Гофмансталь» та «Сім німецьких новель». На його власній творчості я помітив конкретні відбитки з трьох поетів: Гельдерлін (у галузі строфіки), Арно Гольц (прозопоезія) та Гете; або після праці над перекладом циклу «Античній формі наближаючись», або водночас із цією працею створив Михайло Орест свій цикл «Взором античного».

Подібно до своїх колег Рильського (на Україні) та Маланюка (на Заході) Клен вводить Гете в свою лірику. Маю на думці поезію «Франкфурт на Майні» («Каравели», Прага, 1943):

Синіє небо, наче став.
Ходжу завулками тісними,
Що певне юний Гете ними
Колись закоханий блукав.

Хто розчинив вгорі вікно?
Чий погляд там мене чатує?
Я тут під аркою смакую
Солодке яблучне вино.

О, певне Фавста теж водив
В ці нетри хитрий Мефістофель,
На цій стіні лишив свій профіль
І пиво з цих шухляд цідив.

Входжу в собор, де вічна мла
І з мроку середньовіччя
Всміхаються мадонн обличчя.
На синім візерунку скла

Христос, незмінний у роках,
Прозорий, пломенем прошитий.
Отут молилась Маргарита
І гірко каялась в гріхах.

Потужну повінь лле орган.
Стара легенда оживає.
На хвилях серце впливає
В вечірній франкфуртський туман.
(1934, літо)

Головний твір Юрія Клена — це містико-історична епопея «Попіл імперій» (яка, через передчасну смерть автору, лишилася незакінченою). У творі немає єдиного стрункого сюжету, є тільки серія епізодів, в частині яких — як спостережник або співучасник — виступає сам автор. При тому поет (як і Гете свого часу) використовує технічний засіб *провідника*: не сам він потрапляє в певні обставини, а хтось його туди провадить, хтось, досвідченіший і старший, ніж сам поет.

«Попіл імперій» це книга про загибель трьох імперій: Австро-Угорщини, Росії та гітлерівського Райху, при чому ця загибель іде в супроводі загального знищення культури — усіх здобутків людського генія.

Мотив попелища сполучено з мотивом потопу: на європейське згарище суне зі сходу більшовицька повінь. Своє призначення поет вбачає в тому, щоб «зберегти скарби забуті», щоб «у цю добу страшних великих кар» принести «нащадкам вічний дар: дар невмирущої краси — всі чуті і нами бачені дива століть, щоб людську думку вдруге запліднить».

Звідси естетичний еkleктизм Юрія Клена — бажання зібрати і зберегти все, що тільки було найціннішого у світовій культурі.

Юрій Клен свідомо використовує формальні засоби та образи своїх попередників.

Пошуки літературних джерел до «Попелу імперій» — це велика і вдячна тема, яка ще чекає на когось, хто підняв би її. Але вже поверхового огляду вистачає, щоб помітити низку таких джерел. Подаю короткий і, очевидно, далеко не повний перелік:

1. Фолкльор східньослов'янських народів (мотив жар-птиці в першій частині епопеї);
2. Польський фолкльор (легенда про пана Твардовського);
3. Єврейський фолкльор (легенда про Голема);
4. Германський фолкльор (легенда про Фрідріха Барбароссу);
5. Біблія (плачі Єремії в четвертій частині епопеї; бісонет «Потоп» що є одним з ключевих моментів твору — і що його Маланюк, редактор видання, не включив до «Попелу імперії»);
6. Зенд-Авеста: зороастристські (маздеїстські) моменти в філософському світогляді автора (докладніше про це — при зіставленні «Попелу імперій» та «Фавста»);
7. Відгомони еллінської поезії - як переспів епізоду про прощання Гектора з Андромахою (що, до речі, використав, але цілком інакше, Фрідріх Шіллер) та використання легенди про оборону Термопіл спартанським царем Леонідом;
8. На одну коротку мить у поемі з'являється постать Парсіфалю, що відразу пов'язує українського поета з куртуазно-містичним епосом середньовічної Європи;
9. У «Проклятті Цадика» український критик Державин помітив відгук Леконт де Ліля.

Але найбільшу вагу, порівняно з усіма цими переліченими випадками, мають три постаті *провідників* (не виключаю, що четвертим провідником — у не написанім закінченні поеми — мав бути якраз Парсіфаль).

Через пекельні кола радянських таборів смерти автора провадить, в уніформі чекіста і з мавзером при боці, Данте Аліґ'єрі (не зашкодить згадати, що відгуки творчости Данте у Кленовій ліриці були вже раніш: у «Каравелах» є поезія, писана терцинами і з цитатою в італійському ориґіналі — кількох рядків «Божественної комедії»).

Через жахіття кацетів і таборів полонених другої світової війни веде Юрія Клена «дотепник і жартун» Еней з «Енеїди» Котляревського.

Нарешті до післявоєнного шабашу — у відьомське коло «Вальпургієвої ночі» — впроваджує Юрія Клена гетевський Фавст.

Але перше, ніж перейти до порівняння обох «Вальпургієвих ночей», хочу звернути увагу на два моменти, які свідчать про певну залежність творчости Клена від трагедії Гете: момент філософсько-релігійний та суто формальний.

Гетевський «Пролог на небі», що починається з розмови трьох ангелів безперечно вплинув на виникнення Кленового оповідання «Пригоди архангела Рафаїла», де також маємо на початку розмову архангелів (при чому ця розмова має ту саму, що в Гете, функцію впровідного слова до твору як цілості), з тією, однак, різницею, що Клен виводить лише двох архангелів — Рафаїла і Гавриїла — а не трьох, як його літературний попередник.

Щодо формальної залежності, то спільність у ритмоструктурі «Попелу імперій» та «Фавста» виявляється в частій зміні розмірів: кожній сцені відповідає окремий ритм. Згадаю принагідно, що до кінця XVIII сторіччя великі поеми — від Гомера до Вольтера — писалися лише в одному ритмічному ключі: розмір усередині твору не мінявся. Зміну розміру для кожного нового розділу чи епізоду почали, між іншими, вперше застосовувати Гете в Німеччині та Тегнер у Швеції. Пізніше бачимо таку ритмоструктуру в «Гайдамаках» Шевченка та в поемі «Іоанн Дамаскін» Олексія Толстого.

До моментів загальної подібності між «Фавстом» та «Попелом імперій» належить лямбдамотив злих духів, чий хор (або просто поява) вклинюються в виклад подій.

Так, у дії, що має назву «Кабінет Фавста», коли Фавст увиходить у супроводі пуделя-Мефістофеля, хор духів втручається, щоб звільнити «одного зі своїх» від собачої оболонки:

— Одного уже зловили —
Обережно, браття миле!
Як в капкан хитрий лис,
Втрапив в пастку хижий біс.
Тільки глядіть!
Підлетіть та заграйте,
Все змішайте
І звільніть його, звільніть!
Якщо ми зможем —
Йому поможем;
Він нашій породі
Теж стане в пригоді.

(Й. В. Гете, «Твори», Київ 1969. Переклад М. Лукаша)*

У Клена вся третя частина пронизана цим лямбдамотивом:

А за обріями глухо,
Наче вітер-завірюха,
виють-виють духи:
«Ми вже тут;
о, ми люті,
та ще скуті.
Тільки вичаклуй із пут,
визволи на волю,
ми тобі здобудем долю».

(Ю. Клен, «Твори», т. II, Торонто, 1957, стор. 168)

Тільки десь у полі глухо

*Усі дальші цитати за цим самим виданням.

...
знову демони стовухі...
(там само, стор. 170)

А за мурами, у полі
виють біси, виють голі...
(там само, стор. 172)

Але в полі, в полі глухо
виють біси висловухі...
(там само, стор. 184)

Про свою зустріч із Фавстом поет розповідає так:

І враз почув я за собою кроки,
то горолаз якийсь мене здогнав,
середніх літ, вродливий і високий, —
маляр-мистець чи доктор прав.

Вони знайомляться:

«Отож знайомі будьмо: Звусь я Кленом».
Він уклонивсь: «Магістер Фавст...»
(там само, стор. 279-280)

Клен підкреслює свою залежність, а водночас і відміну від гетевського першозразка: коли Фавст обіцяє його провести, як Мефістофель вів його самого, на верховину, —

де Чортів Млин, де Футензе лиснить.
Там ніч Вальпургієву з Вами стріну...

то Клен, однак, дивується;

«В Вальпургієву ніч не тут, а в Гарці,
на Брокені злітаються відьми.
Лиш там вони товчуться в дикій сварці.
Про це довідалися ми
давно, — промовив я, — із творів Гете».
(стор. 280)

Та виявляється, що часи змінилися і відьомський шабаш має відбутися — легко здогадатися чому — саме в околицях Берхтесгадену...

Слід зазначити, що Клен значно поглибив проблематику «Вальпургієвої ночі», перенісши до неї певні моменти з «Прологу на небі».

Але якщо в Гете суперечка помежи Господом та Мефістофелем точиться довкола самого тільки Фавста:

Господь: Він покишо у мороці блукає,
Та я вкажу йому до правди вхід,
Бо знає садівник, як деревце плекає,
Який від нього буде цвіт і плід.
Мефістофель: Та він не Ваш, я ладен закладатись!
Дозвольте лиш до нього взятись,
І він піде за мною вслід, —
(Й.-В. Гете, «Твори», стор. 73)

то в Кленовій «Вальпургієвій ночі» суперечка mezi Господом та Люцифером іде вже не про окрему людину, а про ціле покоління. Ролі, властиво, помінялися: вже не Господь володіє людиною, а Мефістофель прагне її здобути для себе, а навпаки: Люцифер виростив

«...людське покоління,
що дасть відставку всім богам».

А Господь має відібрати в Люцифера його здобич:

Господь: Я знаю, випестив нову ти расу,
диявольським умом обдарував.
Породу демонів, на злочин ласу,
в тіла смертельні вчаклував.
Та їй нову торую Я дорогу,
яка веде до зоряних висот,
і не затопче стежечку до Бога
ні Вельзевул, ні Бефарот.
Люцифер: Так проти мене ти задумав зраду...
Хай зрадять люди батька сатану?
Співай свою солодку серенаду,
а я ... навію туману.
Я їх навчу лукавити, вбивати,
вкладу неспокій, прокляту жагу.
Господь: А Я вкладу чуття самопосвяти,
збуджу за подвигом тугу.
Люцифер: Я зачумлю їх пристрастю до жінки,
поріддю прищеплю содомський гріх.
Господь: А Я — любов, що на геройські вчинки
надхне і визволить усіх.
Люцифер: Я покажу до пекла їм дорогу.
В них смак збуджу до мук і катувань,
і будуть з них чорти, лише безрогі,
не дана бо підлоті грань.
Господь: А Я скажу: «Є чистота і врода».
Ключа до неї дам, щоб стала тих

лихих, почварних демонів порода
ше више янголів ясных.

(стор. 290)

Архітектонічно «Вальпургієва ніч» з «Попелу імперій» являє незаперечну залежність від гетевського першозразка; у Юрія Клена, як і в Гете, бачимо той самий технічний засіб *презентації*: персонажі (або групи персонажів — «хор») з'являються, заявляють про себе, хто вони, і відходять, даючи місце іншим постатям.

Основний текст Кленової епопеї дано не в драматичній і не в діалогічній формі: це вірші, куди лише час від часу вкраплено окремі репліки та монологи. Діалогічну форму мають лише дві «Розмови з душею» та «Діалог людини з Землею». Тому поява в тексті епопеї не лише діалогічної, а й цілком сценічної «Вальпургієвої ночі» сприймається як певного роду несподіванка, чим підкреслено подібність до першоджерела.

Серед персонажів, що повторюються в епопеї Клена, крім самого Фавста й відьом, маємо ще згадати Ліліт:

У Гете:

Фавст: То хто стоїть?

Мефістофель: Пригляньсь, Ліліт.

Фавст: Яка Ліліт?

Мефістофель: Адама перша жінка.

Пустила коси вітру на розпліт —

Ото її єдина одежинка...

(згадане вид., стор. 209))

У Клена:

Фавст: Погляньте, там, де річка пересохла,
пробившись крізь чорні чагарі,
простоволоса жінка їде охляп
на п'ятиногім комарі.

...

Вершниця:

...

Вітаю Вас! Візьміть ці діаманти
в оправу віршову. Вони мутні,
але як відшліфуєте їм канти,
у них заіскряться вогні.

Я: Спасибі Вам, незбагненна Ліліто!...

(стор. 307-308)

Мефістофеля в Клена, щоправда, нема, але з'являється гумористична постать Квазімефістофеля, в котрому легко пізнати одного з українських публіцистів.

Відгуком маздеїзму в християнстві можна вважати той факт, що Мефістофель виступає як

Володар всіх шурів, мишей,
Жаб, мух, комах, блощиць, вошей...

У Клена, один з чотирьох архангелів Люцифера, Вельзевул, дає звіт своєму зверхникові:

А я створив кліщі, блощиці, блохи,
щоб мучили і позбавляли сну,
і тих і тих кусаючи потрохи,
та ще зажерну сарану.

(стор. 285)

У Гете чортovinню, яке збирається Вальпургієвої ночі, притаманне виконання неестетичних фізіологічних потреб.

Усяк навзаводи летить,
Відьма... а цап смердить.

У Клена фізіологічну функцію нечистих сил піднесено до ступня ритуалу:

Тобі Люцифере у ніч Вальпурги
до ніг складаємо свій кал...

Зрозуміло, що відьомське кодло пов'язане з досить таки відвертою еротикою. У Гете:

Мефістофель (танцюючи з бабою):

Колись приснилося мені
Старе дупло в осичині;
Хоч те дупло й гниле було,
Воно мене немов тягло.

Яга: Я б'ю низенько вам чолом,
Лицарю з кінським копитом!
Держіть готового сучка,
Коли дупло вас не ляка.

Відповідно й у Клена одна з відьом співає:

Як пал погасне — скоч на нього,
сядь верхи, як на помело,
і шлапуга-пусторога
упхай в розпечене жерло.

«Вальпургієва ніч» Клена, на мою думку, твір триплощинний.

На першому, найнижчому, рівні бачимо сатиру на українську, головне повоєнну, дійсність, при чому висміяно як політичні угруповання, так і окремих діячів, з одного боку, а з другого — літературні напрями та їх представників. Це матеріал «про домо суа», для нашого внутрішнього вжитку, і, крім історика української літератури та дослідника української політичної думки, він мало кого може цікавити.

Другий рівень — загальнополітичний, у світовому масштабі. Тут уже поруч із глузами маємо елемент трагічний (хор в'язнів, хор спалених єврейських дітей).

Нарешті, третій рівень — загальнофілософський: це містика боротьби добра і зла, світла і темряви, чистих і нечистих сил, дана, одначе, не з християнських позицій, а з позицій маздеїзму (чи зороастризму).

Схематично це можна уявити так:

1. Найнижчий рівень: сатира на українських громадських діячів та літераторів.
2. Середній рівень: загальнополітична сатира з політичним забарвленням.
3. Найвищий рівень: релігійно-філософське трактування проблем боротьби добра і зла.

Тож Кленова «Вальпургієва ніч», за своїм задумом і здійсненням, незрівняно ширша від Ґетевської: проблематикою вона наближається до цілого «Фавста», з тією різницею, що у «Фавсті» боротьба світлих і темних сил відбувається в душі людини, а в Клена ця боротьбу перенесено на цілу світобудову.

Тож, підсумовуючи сказане, доходимо висновку, що для Юрія Клена Ґете був значно ближчий, ніж для його літературних друзів та однодумців — київських неокласиків і поетів праської школи.

Хоч Кленів зв'язок із усією творчістю Ґете потребує ширшого й докладнішого дослідження, але вже зіставлення «Фавста» з «Попелом імперій» та деякими іншими творами Клена вистачає, щоб констатувати: Ґете був одним з тих джерел, без яких тяжко було б уявити Юрія Клена як українського письменника. Бож, крім редагування творів, рецензії на переклад, згадок у ліриці, маємо в нього цілу низку наслідувань та запозичень, що охоплюють матеріал від лексики, структури твору, формально-технічних засобів до філософсько-релігійних моментів.

Пов'язаність Клена з творчістю Ґете глибока й багатостороння.

Моя зустріч з Іриною Вільде

Анна-Гая Горбач

На Личаківському цвинтарі у Львові 2 листопада 1982 року поховано відому українську письменницю Ірину Вільде (справжнє ім'я і прізвище — Дарія Полотнюк, з дому Макогон). Народилася вона на Буковині, а жила від 1923 року у Львові.

Перше повідомлення про її смерть появилось у вигляді коротенького некролога у «Літературній Україні» від 4 листопада 1982 року. Докладніше про значення творчости покійної письменниці висловився в прощальному слові від імени Львівського відділу Спілки письменників України Роман Федорів («Жовтень», 1982). Точна дата смерті, як нормально мало б бути, не подана ні там, ні там. Це стосується й повідомлень про смерть інших радянських письменників. З цього для дописувачів до чужих літературних енциклопедій не абиякий клопіт, бо редакції енциклопедій, як і належить, вимагають точних даних про народження і смерть письменників, які потрапляють до їхнього вибору.

Свою землячку з Буковини Ірину Вільде, що народилася 1907 року в Чернівцях, а з початку двадцятих років, як сказано вище, жила у Львові, я пізнала особисто 1970 року, коли вдруге побувала у Львові. Я привезла їй тоді антологію української прози 20 століття в перекладі німецькою мовою — «Синій листопад», що вийшла друком 1959 року. Там було її оповідання «Дівчина з м'ячем». Згодом Ірина Вільде повернулася до сюжету цього оповідання і побудувала на ньому великий роман «Сестри Річинські» (I-II, 1958, 1964), за який дістала державну нагороду ім. Т. Шевченка. А що роман був писаний після більшовицької окупації Галичини, у ньому надто наголошені антиклерикальні й антинаціональні мотиви, що було конечною передумовою входження письменниці до літературної номенклатури.

Ірина Вільде дебютувала в літературі на початку 1930-их років і звернула на себе увагу читацької публіки тонкими психологічними спостереженнями над життям молоді («Метелики на шпильках», 1935; «„Б'є восьма», 1936; «Химерне серце», 1936; «Повнолітні діти», 1939). За радянського часу Ірина Вільде «ґрунтовно» переробила усі ці твори і видала «довершений варіант», як висловився Володимир Івасюк у статті «Ірина Вільде і Буковина» («Українське літературознавство», ч. 39, Львів, 1982). При тому всі паскудства, що їх виробляють радянські органи безпеки, приписала румунській «Сигуранці». «Дівчина з м'ячем» безперечно одне з краших її

оповідань, написаних за радянського часу. Воно появилось вперше у збірнику «Оповідання» (1954). Вольфганг Роте, автор передмови до моєї антології, аналізуючи дещо докладніше деякі прозові твори, вміщені в ній, зокрема «Зачаровану Десну» О. Довженка і «Дівчину з м'ячем», назвав це оповідання «малим шедевром», немов написаним «срібним олівцем» А. Чехова.

Річ зрозуміла, що за радянських обставин Ірина Вільде не могла так творити, як заповідався її талант, як сподівалися від неї читачі перших її творів. Примусові теми, для прикладу, «розквіт Західної України» під більшовиками, тим часом як депортовано тисячі представників української інтелігенції і сотні тисяч селян, коли в містах заарештовували й засуджували кожного, в кого знаходили географічну карту України або машинку до писання; оплюгавлювання всього національного й самобутнього, вишукування негативних типів серед священства та інтелігенції, велика частина яких загинула в концентраційних таборах, усе це мусіло коштувати письменниці безперервного гвалтування самої себе, примушувало шукати внутрішнього виправдання своєї податливості.

Не потребує вдаватися в подробиці тих проблем, бо писано й говорено про це багато. Згадую про них лише тому, що ясно здавала собі справу про таку болючу метаморфозу письменниці, коли вибиралася до неї. Мені були відомі лише деякі «неофіційні» факти з життя Ірини Вільде, і я сподівалася, що, навіть не заторкаючи болючих тем, можна буде обговорити з нею деякі питання, які цікавили мене як перекладача творів української літератури на німецьку мову. Крім того, я знала, як широко вона опікувалася літературною молоддю, що горнулася до неї, бо її скромна, безпосередня та щиросердечна вдача не могла не притягати молодих людей до неї. Ірина Вільде достоту випромінювала життєву мудрість, любила молоде гамірне товариство, й її відпочинковий дім у Дорі в Карпатах був багато років Меккою не для одного молодого таланту, місцем зустрічей мандрованих письменників Західної України під час відпочинку в Карпатах.

Тут мушу вплести ще деталь з життя старенької пані Драчинської, колишньої діячки жіночого руху в Галичині, що була заарештована після вбивства Ярослава Галана й відбула десять років у таборах примусової праці. До речі, є в Україні такі серед партійних кіл, що й досі твердять, ніби вбивство Ярослава Галана було зааранжоване органами НКВД, щоб мати претекст виарештувати рештки львівської інтелігенції. Пані Драчинська після відбуття кари не дістала дозволу на повернення до власного помешкання у Львові, яке було ліквідоване разом з бібліотекою і всім улаштуванням. Вона не могла ніде дістати «прописки» і мусіла мандрувати від родичів до приятелів, перебуваючи всюди по два-три місяці, їздила від Чернівців до Львова, від Івано-Франківського

до Стрия чи Коломиї... Я познайомилася з нею зовсім випадково у племінниці Ольги Кобилянської, сьогодні вже покійної пані Панчук, з якою її в'язала глибока приязнь. Пані Драчинська розповіла мені деякі деталі з допитів її після арешту. Від неї вимагали, щоб вона розповіла, з ким розмовляла у Львові на теми українського національного питання. Коли ж вона назвала прізвище Ірини Вільде, слідчий обернувся до секретаря й промовив: «Ірину Вільде в протокол не вписувати...» Що свідчить про те, що «рідна партія» обрала Ірину Вільде за об'єкт своєї «доброзичливості», одну з небагатьох серед західноукраїнської інтелігенції. Обрання її «депутатом трудящих», натиск, щоб писала далі «викривальні твори» з життя Західної України було дальшим наслідком цього вибору.

Про те, що я мала відвідати Ірину Вільде в її домі, знала і вона, й керівники Львівського відділу Спілки письменників України. Коли я прийшла до неї десь по полудні біля другої години, вона запропонувала мені з'їсти з нею смажених дерунів (картопляних «пляцків»). З великою вдячністю вона прийняла привезений подарунок — антологію «Синій листопад». Що там було вміщене її оповідання «Дівчина з м'ячем», вона знала вже раніше від моєї шкільної товаришки, з якою я випадково зустрілася 1966 року в Румунії, під час літніх курсів румунської мови в Сінаї. Ірина Вільде зараз таки почала намовляти мене конче перекласти й видати німецькою мовою збірку її афоризмів «Окрушини», що вийшла друком 1969 року. Навіть подарувала мені примірник з дуже милою присвятою. На жаль, я мусіла розчарувати її й розповісти про ситуацію перекладача з української літератури на Заході. Усім, з ким я мала тоді нагоду говорити, хто мав якийсь стосунок до української літератури й культури, я говорила просто у вічі: так довго, як Україна не матиме безпосередніх політичних, культурних та економічних зв'язків з країнами Заходу, наші можливості просунути навіть з найкращими творами української літератури в західній світ будуть зводитися до нуля, бо для всіх західних культурних установ та інституцій Україна не що більше, як нецікава провінція Росії, географічне поняття.

Наша розмова на цю тему заледве розгорнулася, як пролунав хатній дзвінок і до помешкання увійшли дві гості: вони були ніби представницями якогось київського інституту і збирали від письменників відомості про їхній зв'язок з читачами чи про щось подібне. Ці пані чи власне — «товаришки», виглядали дуже пристойно і справляли враження культурних дам, але жадних конкретних питань письменниці не ставили і, хоч бачили в хаті чужу гостю, та ще й з-за кордону, не виявляли бажання відійти чи умовитися з господинею про термін іншої зустрічі. Ірина Вільде також не висловила подібної пропозиції. Я досить скоро

зорієнтувалася, в якій ролі з'явилися ці гості: перешкодити нашій розмові, що могла піти в небажаному напрямі. Замовила цю візиту сама письменниця, боячися такої розмови чи підозріння «товаришів», що могло бути викликане моїми відвідинами в її домі? Була партійна організація Львівського відділу СПУ ініціатором цієї візиту? Можливе, що домовлення було спільне. В СПУ знали мої агресивні розмови, коли йшлося про труднощі пропагатора й перекладача української літератури на Заході.

Після півгодини чемно поверхової розмови вчотирьох я вирішила, що немає глузду далі її продовжувати, і попрошлася після того, як ми зробили собі спільну знятку на балконі при світлі жовтневого сонця.

СИЛЮЕТИ

Євген Шабліовський

Іван Кошелівець

«Літературна Україна» в ч. 2 (13 січня 1983) повідомила, що 10 січня цього року помер у Києві член-кореспондент АН УРСР, лавреат Ленінської премії історик літератури Євген Шабліовський. Вважаючи, що з нагоди його смерті й нам варто про нього згадати, бо якне-як член-кор. та ще й з багато чим прикметною біографією, я обложився довідниками, яких у мене, не рахуючи некролога, набралось аж шість, і тут відразу наразився на плутанину: з датою народження. Тим більше дивну плутанину, що всі ці довідники (точніше сказавши, більшість їх) уклалися за життя письменника в Києві, де він жив і працював в Інституті літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР від 1956 року (власне, неясність і тут, бо деякі джерела подають 1957 рік). Мої джерела: «Українська Радянська Енциклопедія» (УРЕ), біо-бібліографічний словник «Українські письменники», чотири видання довідника «Письменники Радянської України» (1966, 1970, 1976, 1981), що видається з нагоди кожного з'їзду письменників що п'ять років.

УРЕ (т. 16, 1964) кладе дату народження Шабліовського на 25 лютого 1908 року; хронологічно наступне джерело — «Українські письменники» (т. 5, 1965) твердить, що він народився 5 травня 1906. Погодьмося на тому, що на час появи цих видань Шабліовський ще не повернувся з заслання і з цієї причини — розбіжність у датах: не було кого спитати. Але всі чотири видання довідника «Письменники Радянської України» вийшли після його повернення, і от задача: видання 1966 і 1970 подають дату, не згідну з обома попередніми: 25 березня 1908, а наступні двоє видань (1976 і 1981) — 27 квітня 1906, знову ж таки не згідну з усіма попередніми. Можна б припускати, що ця остання дата буде правильна, бо свіжіша від попередніх. Але тут знову збиває нас з пантелику некролог, в якому ще одна дата, теж не згідна з усіма попередніми: 14 квітня 1908. Немає іншої ради, як прийняти за остаточну цю останню і залишити цей клопіт встановлення дати народження Шабліовського його колегам з Інституту літератури ім. Т. Шевченка.

Шабліовський належав до того покоління сільської молоді, народженого за першого десятиліття нашого віку, яке уже увійшло в історію під назвою «завойовників зрусифікованого міста». Пішовши до міста, воно виявилось беручим і з подиву гідною наполегливістю за дивовижно короткий час вибивалося на верхи літературно-мистецького і загальнокультурного життя, навіть часто не мавши змоги дістати систематичну освіту. Людина цього

покоління була до такої міри явищем типовим, що сама ж себе й відобразила в літературі двадцятих років (найталановитіше в постаті головного героя роману Валеріяна Підмогильного — Степана Радченка).

Шабліовський народився в селі Камені-Каширському колишньої Волинської губернії. 1925 закінчив Коростишівський педагогічний технікум і кілька років учителював на селі. Тут знову натрапляємо на безнадійну плутанину в датах щодо його дальшої освіти. Згідно з біо-бібліографічним словником «Українські письменники», Шабліовський «з 1928 по 1930 вчився в Київському інституті народної освіти, одночасно викладав літературу, учився на заочному відділі Київського медичного інституту, який закінчив 1931 року». За довідником «Письменники Радянської України» (1981), виходить навпаки: спочатку закінчив медичний (1930), а потім уже інститут народної освіти (1931). В інших виданнях ще якось інакше. Але, як не заглиблюватися в анекдотичні суперечності в датах, які годі нам розв'язати, впадати в око дивовижна працездатність молодого чоловіка, який, так чи так, від 1928 року почавши, закінчив два інститути, 1931 чи 1932 (обидві ці дати теж плутано подають різні джерела) — аспірантуру при АН УРСР (тоді ще УАН чи ВУАН?) і того ж 1932 опублікував першу більшого розміру студию «Пролетарська революція і Шевченко». Навіть поставивши під сумнів, як можна за три роки закінчити два інститути та яка наукова вартість першої друкованої праці, — не можна заперечити, що в особі Шабліовського маємо справу не тільки з людиною виняткової працездатності, а й з неабиякими здібностями.

Відтоді починається карколомне піднесення Шабліовського по шаблях партійно-наукової кар'єри: з 1933 (за іншими даними — 1934) до 1935 він директор Інституту літератури ім. Т. Шевченка в Харкові, з 1934 (у двадцять шість років!) — член-кореспондент АН УРСР (за теперішньою термінологією).

Я не маю наміру вияснювати всі недоладності, яких легко-важно допускаються упорядники радянських довідників, але мушу спростувати ще одну помилку авторів довідника «Письменники Радянської України» 1981 року, без чого годі було б зрозуміти таку блискавичну кар'єру Шабліовського. Вони написали: «В 1933-1935 рр. — директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР». Фальш тут у тому, що харківський Інститут літератури ім. Т. Шевченка мав таку саму назву, як і теперішня, але тоді не мав нічого спільного з Академією наук. Навпаки, він був заснований при Народному комісаріяті освіти як протиставлення до філологічних установ УАН. Було так, що в двадцятих — на початку тридцятих років УАН (пізніше ВУАН), в Історично-Філологічному Відділі якої головну роль відігравали колишні діячі УНР — М. Грушевський, С. Єфремов та ін., вважали (та так воно й було) установою, ворожою

радянській владі, і на противагу їй засновували високі партійні наукові установи в Харкові (так з цим наміром була утворена з Інституту марксизму-ленінізму Всеукраїнська асоціація марксо-ленінських інститутів — ВУАМЛІН). На таку саму роль з початку тридцятих років спрямовувано й Інститут літератури ім. Т. Шевченка. Через це й на його директора призначили 1933 року не когось з учених філологів, яких не бракувало в Харкові (згадати б Олександра Білецького, Миколу Плевака, Олексу Парадиського, Агапія Шамрая чи Ярему Айзенштока), а саме 25-літнього партійного початківця в літературознавстві Євгена Шабліовського.

Випадок Шабліовського не становив винятку. Висування молодих партійців на роль вискочнів було типовим для того часу. Микола Скрипник, маючи слабкість до слухняних, просував свого особистого секретаря Григорія Овчарова (1904), про освіту якого довідники взагалі підозріло не згадують, зазначаючи лише, що він 1930 року «закінчив аспірантуру по філософії в Українському інституті марксизму-ленінізму...» Кваліфікації, як бачимо, дещо сумнівні, але це не перешкодило Овчарову стати старшим науковим співробітником кафедри літератури у ВУАМЛІН-і, там таки професором філософії та ще й професором філософії та завідувачем кафедри основ марксизму-ленінізму в котромусь з харківських інститутів. Він таки був якийсь час і редактором журналу «Критика». За це Овчаров віддячився високому патроніві книжкою «Микола Скрипник і радянська література» (1933). Не буду називати інших аналогічних випадків, щоб не відхилитися далеко від мови про Шабліовського.

«Завойовники» зрусифікованого міста ішли туди з різним наставленням. Одні, чи то з гарячого патріотизму, чи опинившись в полоні вищих критеріїв мистецької правди, не поясненних раціонально, не крилися або й не могли критися з своїми упередженнями до більшовицького режиму. Та були й інші. І цим іншим несправедливо було б огулом закинути ворожість чи байдужість до долі свого народу, та понад усе була їм власна кар'єра, і вони пішли віддано служити державній партії, байдуже — лишаючися «непартійними більшовиками» чи стаючи членами КП(б)У.

До цих останніх належав і Євген Шабліовський, і взятий мною як допарок до нього Григорій Овчаров. Ставши на цей шлях, вони, як дійшло до того (а дійшло не відразу), виявили себе під орудою партії нищителями діячів українського відродження. Посередньо чи безпосередньо. Пишучи Овчаров книжки «За більшовізацію пролетарської літератури» (1931) чи «Більше непримиренности до ворожих виступів» (1933), певно ж ілюстрував їх і конкретними прикладами, перетворюючи ці праці на звичайні доноси! Це й був випадок, який вище названо безпосереднім нищительством.

У нас немає жадних даних, щоб твердити, що так само поведився й Шабліовський. Але сам факт призначення його на «директора шевченкознавства» в державному масштабі ставив його в позицію борця проти решток не добитих націоналістичних і старорежимних «зубрів» у літературознавстві.

Здавалося б, що таким людям, як ці двоє, не було жадних підстав боятися гніву партії. Але з приходом у січні 1933 року на Україну Павла Постишева терор набрав такого моторошного розмаху, за якого, як безневинні янголи марксобога, полетіли в безодні ГУЛагу й віддані новій релігії партійці; і там гинули на рівних умовах з тими, на кого вони самі ще недавно вказували пальцем як на єретиків від нової релігії. Декому, однак, щастило вижити до хрущовської реабілітації. Вижили й Шабліовський та Овчаров.

При реабілітації їм повернули всі привілеї. Овчаров дістав почесне звання «персонального пенсіонера», а Шабліовського відновили в званні члена-кореспондента АН УРСР, і він з 1956 (чи 1957) до останніх днів працював старшим науковим співробітником Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР.

На початку я висловив подив перед винятковою працездатністю Шабліовського. Справді бо, скінчивши за яких чотири роки два інститути, аспірантуру й написавши першу шевченкознавчу студію (1932), він за доби директорства в Інституті ім. Т. Шевченка рік за роком викидав на ринок нові книжки: «Т. Г. Шевченко та його історичне значення» (1933), «Т. Г. Шевченко, його життя та творчість» (1934), «Шевченко і російська революційна демократія» (1935). Далі залягає двадцятьдволітня перерва, спочатку евфемістично означувана реченням: «З 1937 по 1957 рік був позбавлений можливості продовжувати творчу роботу» («Письменники Радянської України», 1966). Далі про це взагалі перестали згадувати.

Після повернення «можливості продовжувати творчу роботу» Шабліовський за двадцять один рік (1958-1979) спромігся, за моїм підрахунком видати дев'ятнадцять книжок; майже щорік — по одній!

Поряд з такою працездатністю, я не завагався визнати й неабиякі здібності покійного літературознавця. Поза сумнівом, як видно з усього, здібність засвоювати науку. Щождо здібності в розумінні таланту — тут ми станемо перед нерозв'язною загадкою, як у випадку кожного, хто починав, особливо в критиці й літературознавстві, працю на початку тридцятих років, бож писати кожному доводилося, не як хотів, а як веліла партійна догма.

Праці Шабліовського до заслання траплялося мені читати. Вони написані за горезвісною «вulgарно-соціологічною методою», від якої тепер відхрещуються навіть найортодоксальніші марксистки. З написаного ж ним після реабілітації я не здолав прочитати нічого,

просто з небажання марнувати час. Ось кілька типових назв: «Інтернаціональне і національне в художній творчості», «У сяві ленінських ідей», «В. І. Ленін і українська література», «Соціалістичний реалізм і світова культура», «Етапи великого шляху. Керівна роль КПРС у становленні і розвитку української радянської літератури» та інші подібні. Пощо читати такі речі, коли наперед знаєш усе без остачі, що там написано.

Отак, почавши з вірності партійній догмі, Шабліовський не зрадив її до скону. Його належно й цінували. За книжку «Т. Г. Шевченко и русские революционные демократы» дали йому Ленінську премію (1964), а теж за російськомовну «Чернышевский и Украина» — Державну премію УРСР ім. Т. Шевченка (1979).

Чи це беззастережне свідчення про бездарність? Ні. Тут для нас, що не знали його особисто, та таємниця, яку годі розкрити. Можливе ж, що за обставин вільної праці такий трудяка, хай не знімаючи з неба зірок, зробив би багато корисного в копіткому дослідженні історії української літератури, а так — пішов з цього світу, висловлюючись мовою нашого клясика, пропашою силою.

Звиви національної політики більшовиків: Ленін і Сталін

ДО 60-РІЧЧЯ УТВОРЕННЯ СРСР

Володимир Малинкович

I

Система, що панує в Радянському Союзі, — система тоталітарна. Саме через це вона прагне поширитися на *весь* світ і підкорити собі все суспільне життя народів і навіть приватне життя кожної людини. Своєї мети ця система домагається *всіма* доступними їй засобами.

Не кожна система, що претендує на універсалізм, є тоталітарною. Юдаїзм, наприклад, підпорядковуючи Законом практично все життя вірних, аж ніяк не байдужий до засобів для досягнення релігійної мети: лише прикладом свого спасенного життя мусять, у засаді, юдеї привернути на свій бік іновірців. Жадним чином не належить до тоталітарних систем і віровчення християн. Царство Духа тут рішуче відокремлене від царства кесаря. Християнин вільно обирає шлях до Бога: Церква Христова — не держава, не політична і навіть не громадська організація, це — духовий союз християн. (Різні конфесії мають різні погляди на взаємини священників та вірних, але жадна з них не вимагає всеохопної політичної влади Церкви.)

Соціалізм також не є тоталітаризмом аж доти, доки його прихильники визнають за методу для досягнення мети мирне змагання різних соціально-економічних систем за умов плюралістичної демократії і керуються цією методою на практиці (як, наприклад, соціалісти західних країн).

Водночас одна з форм соціалістичної ідеології (найпопулярніша, але аж ніяк не єдина) — марксизм — висуває теоретичні передумови, які за певних історичних умов можуть бути використані для побудови тоталітарної системи.

Першу в світі тоталітарну систему створив В. Ленін. Бувши переконаним соціалістом, але поганим філософом, Ленін ігнорує вказівки Маркса про konieczність суворо дотримуватися об'єктивних законів, що їх віддзеркалено в умовах реальної історичної дійсності (за підвалину своєї філософії Маркс узяв гегелеву діалектику, поставлену з ніг на голову). Людина вкрай нетерпляча, вихована в традиціях російського політичного тероризму, Ленін вважав, що швидкої перемоги пролетаріату можна досягти за допомогою

добре організованих, ладних використати в боротьбі будь-які засоби революційних партій, що на чолі їх стоятимуть випробувані керівники (і серед них — Ленін, ясна річ). Це — очевидний відхід від марксизму до блянкізму та російського революційного народництва.

Комунізм часів Маркса має багато ворогів — і римського папу, і російського царя, і французьких радикалів. Численність ворогів — наслідок нерівномірного соціально-економічного розвитку різних країн. Для успішної боротьби проти цих ворогів є кінцевим вміти розгледіти, оцінити і використати в своїх інтересах величезну кількість внутрішньо суперечних сил, які різним чином виявляють себе за різних історичних умов. Цей шлях дуже складний і, найголовніше, задовгий. Ленін спрощує справу. Революційним робітничим партіям Ленін пропонує одного головного ворога. Він робить «відкриття»: капіталізм перетворився на свою «найвищу стадію — імперіялізм». За Леніном, міжнародний фінансовий та промисловий капітал єдиним ланцюгом облупав усю землю, підпорядкувавши інтересам «фінансової олігархії» всі державні, національні та суспільні інтереси. Досить розірвати цей ланцюг в його найслабшій ланці — і спалахне світова пролетарська революція, і почнеться доба соціалізму, і всі інші проблеми вирішаться самотужки.

Ленін був утопістом. Але водночас і спритним прагматиком. Завалилася, не витримавши напруження соціальних та національних суперечностей, що загострилися в зв'язку з війною, величезна царська імперія. І хоча Ленін не чекав, що йому аж так поталанить (за найслабшу ланку в ланцюгу він тоді вважав Швейцарію), він зумів, виявивши не абиякі здібності політичного демагога та інтригана, за допомогою своєї добре зорганізованої і незрозумілої у виборі засобів партії прийти до влади в Росії. Світовий імперіялізм не вдалося негайно перемогти, але в руках Леніна опинилося кермо влади у величезній багатонаціональній імперії, яка розвалювалася просто на очах.

II

Відкривши «імперіялізм як найвищу стадію капіталізму», Ленін таким чином визнав можливість існування класових імперій. Якщо існує імперіялізм буржуазний, то чому не могло би бути імперіялізму пролетарського, всесвітньої пролетарської імперії (під назвою «Інтернаціонал»)? Оскільки «пролетаріят не має

1. Проте, ця *імперія* відрізнятиметься від класичних (наприклад, англійської або французької). У ній не буде націй панівних та націй колоніальних, бо націй не буде взагалі, а буде «всесвітнє царство соціалізму». Алеж чи існує відмінність між словом «цар» та словом «імператор»?

батьківщини», то марксове гасло «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» означало для Леніна те, що в майбутній пролетарській імперії буде зруйновано всі кордони, ліквідовано всі нації. Питання полягало лише в тому, на якому відтинку боротьби за всесвітню пролетарську імперію має статися ця ліквідація.

Відповідно до Ленінової догми, міжнародний фінансовий імперіалізм мав підготувати остаточне вирішення національних проблем — спадщини феудалізму та доби встановлення капіталізму. Одначе, «імперіалістична» війна не перетворилася на громадську війну між світовою буржуазією та об'єднаними силами пролетаріату всіх країн. Навпаки, зруйнувавши кілька імперій (російську, австро-угорську, турецьку та молоду німецьку), війна призвела до виникнення нових національних держав і сприяла надзвичайному піднесенню національної свідомости в багатьох народів. Ленінова ідеологія потрапила в глухий кут, а сам Ленін, одержавши владу в державі з надзвичайно загостреними національними суперечностями, виявився не підготований до того, щоб вирішувати їх.

Подивимось, як Ленінова партія лаштувалася вирішувати національні проблеми Російської імперії напередодні революції. Власне, жадної послідовної національної програми партія більшовиків не мала. Національне питання вона завжди трактувала як другорядне, яке слід вирішувати таким чином, щоб воно допомогло (або, принаймні, не завадило) вирішенню головного завдання — захоплення влади пролетаріатом. Дев'ятий пункт програми РСДРП, ухваленої 1903 року на Другому з'їзді партії, визнає «право на самовизначення всім націям держави». А до того в п'ятому пункті: «Право населення одержувати освіту рідною мовою, забезпечуване створенням коштом держави та органів самоврядування потрібних для цього шкіл; право кожного громадянина говорити рідною мовою на зборах; запровадження рідної мови поряд з державною в усіх місцевих та державних закладах».

Майбутня держава мала бути унітарною. Для національних окраїн — навіть не автономія — обласне самоврядування: «Пункт третій. Обласне самоврядування для тих місцевостей, які позначено особливими побутовими умовами та складом населення».²

Ось так партія пролетаріату Росії (держави з 57% неросійського населення) сподівалася вирішити національне питання. Право на самоврядування — це лише данина «загальнодемократичній, тобто буржуазно-демократичній»³ моді. А якою ж була пролетарська (точніше, Ленінова) позиція на той час?

2. «КПСС в резолюциях и решениях съездов...», вид. 7, Москва, 1953, стор. 63.

3. В. И. Ленин, «Сочинения», вид. 4, т. 19, стор. 456.

«Не годиться пролетаріатові проповідувати федералізм та національну автономію, не годиться пролетаріатові висувати такі вимоги, які неминуче призводять до вимоги створити автономну класову державу, — писав за тих років Ленін. — Справа пролетаріату — щільніше згуртовувати якомога ширші маси робітників усіх і всіляких національностей, згуртовувати до боротьби на якомога ширшій арені за демократичну республіку і за соціалізм... Вимога визнати право на самовизначення кожній національності означає в своїй суті лише те, що ми, партія пролетаріату, мусимо бути завжди і незаперечно проти кожної спроби насильством або несправедливістю впливати іззовні на народне самовизначення. Виконуючи завжди цей свій негативний обов'язок, ми самі зі свого боку дбаємо про самовизначення не народів та націй, а *пролетаріату* в кожній національності».⁴

Слушно. Щоб потім об'єднати робітників усіх національностей проти «капіталістів усіх націй», які «злитоуються у найтісніший, невідривний спосіб в акціонерних підприємствах; в картелях і трестах, в спілках промисловців тощо».⁵

Дослівно розуміючи гасло «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», Ленін бореться за єдину партію російського пролетаріату і рішуче чинить опір спробам Бунду (єврейських соціал-демократів) організувати співпрацю соціал-демократичних національних фракцій всередині партії на федеративних засадах.

«Робітники не мають і не можуть мати батьківщини!» — ось суть пролетарського (за Леніном) ставлення до вирішення національних проблем. Людина, що стоїть на чолі найпрогресивнішої, тобто такої, яка найтвердіше дотримується законів об'єктивної кінечності, партії, цілковито не знає і не хоче знати реального життя.

Але неможливо вічно запліщувати очі на навколишню дійсність. Через десять років після ухвали Другим з'їздом Програми РСДРП національні суперечності в світі настільки загострилися, що почали загрожувати катастрофою (наступного року почалася світова війна).

«Щодо націоналізму цілком з Вами згодний, що слід зайнятися цим поважніше», — пише Ленін Горькому в лютому 1913 року.⁶ І таки займається.

«Що національне питання висунулося під сучасну пору на поважне місце серед питань суспільного життя Росії, то це очевидно. І войовничий націоналізм реакції, і перехід контрреволюційного, буржуазного лібералізму до націоналізму (особливо великоросійського, а далі також польського, єврейського, українського та ін.), і, нарешті, посилення націоналістичних хитань серед

4. В. І. Ленін, «Сочинения», вид. 4, т. 6, стор. 293-294.

5. В. І. Ленін, «Сочинения», вид. 4, т. 19, стор. 456

6. В. І. Ленін, «Сочинения», вид. 4, т. 35, стор. 58.

різних «національних» (тобто, невеликоросійських) соціал-демократів, що дійшло аж до порушення партійної програми, — все це незаперечно зобов'язує нас приділити більше, ніж раніше, уваги національному питанню»,⁷ — вимушений визнати Ленін. І ревізує свою позицію стосовно національної автономії. Пам'ятаєте: «Не годиться пролетаріатові проповідувати... національну автономію»? А тепер: «Ми за автономію (підкреслення в Леніна) для всіх частин... Автономія є *нашим* пляном влаштування демократичної держави». Але Ленін і далі проти самостійних неросійських республік: «Відокремлення жадним чином не наш плян. Відокремлення ми жадним чином не проповідуємо. Взагалі ми проти відокремлення».⁸

Та й автономію Ленін тлумачить досить своєрідно. Він категорично проти культурної автономії: «Гасло національної культури є буржуазна омана. (Чому, власне, буржуазна, якщо „всесвітньо-історична тенденція капіталізму” веде „до зламу національних перетинок, до згладжування національних відмінностей, до асиміляції націй”?) Наше гасло є інтернаціональна культура демократизму і всесвітнього робітничого руху».¹⁰ «У кожній національній культурі існують, бодай не розвинені, елементи демократичної та соціалістичної культури... Але в кожній нації є також культура буржуазна... У вигляді панівної культури».¹¹

Господи, допоможи вирішити завдання: до якої частини національних культур — буржуазної чи пролетарської — належать лезгинка, українські писанки або романси Глінки?

«Чи може великоросійський марксист прийняти гасло національної, великоросійської культури? Ні... Існує великоросійська культура Пурішкевичів, Гучкових та Струве,— але існує також великоросійська культура, що її характеризують імена Чернишевського та Плеханова».¹²

Як жалюгідно виглядала би російська культура, якби її характеризували лише імена Пурішкевича та Чернишевського, а не Пушкіна, Гоголя, «архіреакційнішого» Достоевського... Тут стає моторошно. Людина, що йде на чолі партії до влади над сотками мільйонів людей, не знає, не відчуває, а тому і ненавидить культуру. Справді — «грядущий хам».

«Боротьба за кожний національний розвиток, за „національну культуру” взагалі — беззастережно ні!»¹³ — вигукує Ленін. Заради здійснення своєї засадничої ідеї щодо «беззастережної єдності та

7. В. І. Ленін, «Сочинения», вид. 4, т. 20, стор. 3.

8. В. І. Ленін, «Сочинения», вид. 4, т. 19, стор. 453.

9. В. І. Ленін, «Сочинения», вид. 4, т. 20, стор. 12.

10. В. І. Ленін, «Сочинения», вид. 4, т. 20, стор. 7.

11. В. І. Ленін, «Сочинения» вид. 4, т. 20, стор. 8.

12. В. І. Ленін, «Сочинения» вид. 4, т. 20, стор. 9, стор. 16.

13. В. І. Ленін, «Сочинения» вид. 4, т. 20, стор. 18.

цілковитого злиття робітників усіх національностей» у боротьбі «проти капіталізму, який вже став і дедалі більше стає інтернаціональним»¹⁴, Ленін ладний пожертвувати національним життям народів: «Пролетаріят... не лише не збирається відстояти національний розвиток кожної нації, а, навпаки, застерігає маси від таких ілюзій, відстоює найповнішу свободу капіталістичного перемішування, вітає кожну асиміляцію націй».¹⁵

«За єдиної дії пролетарів великоросійських та українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути й мови», — написано сьогодні на пам'ятнику Ленінові в Києві. Алеж кому потрібна вільна Україна, якщо факт «асиміляції великоросійського та українського пролетаріату незаперечний. І цей факт *беззастережно* (підкреслення Леніна) прогресивний». Sic! «Було б прямою зрадою соціалізові та дурнуватою політикою... послаблювати наявний нині, *в межах однієї держави*, зв'язок і спілку українського і великоросійського пролетаріату».¹⁶

«Доки і оскільки різні нації складають єдину державу, — пише Ленін, — марксист в жадному разі не проповідуватимуть ні федеративного принципу, ані децентралізації. Централізована велика держава є величезним історичним кроком уперед від середньовічної подрібненості до майбутньої соціалістичної єдностивсього світу, і інакше, ніж почерезтаку державу, нема і бути не може шляху до соціалізму».¹⁷

У майбутній Леніновій державі можлива й національна автономія. Але... «адже межі автономії визначить *центральный* парламент! Ми за демократичний централізм, безперечно. Ми проти федерації... Федерація є союзом рівних, союзом, що вимагає *спільної* згоди. Як же може існувати *право однієї* сторони на згоду з нею іншої сторони? Це нісенітниця. Ми в принципі проти федерації — вона послаблює економічний зв'язок, вона негодящий тип держави. Бажаєш відокремлюватися? Забирайся геть до диявола, якщо подумаєш розірвати економічний зв'язок... Не бажаєш відокремлюватися? Тоді пробач, *замість* мене не вирішуй, не думай, що ти маєш „*право*” (всюди підкреслення Леніна) на федерацію».¹⁸

Ленінів плян автономії 1913 року, на відміну від Програми РСДРП 1903 року, не передбачає створення національних шкіл:

«Доки різні нації живуть в єдиній державі, їх пов'язують мільйони і мільярди ниток економічного, правового та побутового характеру. Як же можливо вирвати шкільну справу з тих зв'язків? Чи можна її вилучити з-під державної руки?.. Навпаки, треба

14. В. І. Ленин, «Сочинения» вид. 4, т. 20, стор. 6.

15. В. І. Ленин, «Сочинения» вид. 4, т. 20, стор. 19.

16. В. І. Ленин, «Сочинения» вид. 4, т. 20, стор. 13-14.

17. В. І. Ленин, «Сочинения», вид. 4, т. 20, стор. 29.

18. В. І. Ленин, «Сочинения», вид. 4 т. 19, стор. 453.

домагатися об'єднання націй у шкільній справі, щоб у школі готувалося те, що в житті здійснюється (асиміляція, — В. М.)».¹⁹

«Своя програма в своїй національній школі!.. Марксисти... мають спільну шкільну програму... З погляду марксистів, у демократичній державі неприпустенний ніде і ніколи відхід від цієї спільної програми».²⁰ Ось тобі й маєш демократію!

Потреби економічного обігу (за Леніном) «самотужки визначать ту мову цієї країни, що знати її вигідно для більшості». У кожному разі, всі, «легко і швидко навчаться розуміти одне одного і не лякатимуться „жахливої“ думки, що в спільному парламенті лунатимуть промови різними мовами».²¹ Проте; Ленін не був такий наївний, як це може здатися на перший погляд. Дискусію з національного питання зі своїми товаришами з партії (здебільшого неросіянами) він провадив мовою Російської імперії. І добре знав, якою мовою розмовлятимуть у майбутній Російській соціалістичній республіці. — «Як це так, що ви не хочете зрозуміти, — пише Ленін в листі до Шаумяна, — тієї психології, що особливо важлива в національному питанні і яка... плюндрує, паскудить, зводить нанівець незаперечно прогресивне значення централізації, великих держав, єдиної мови? Але економіка ще важливіша, ніж психологія: в Росії вже є капіталістична економіка, яка робить російську мову кінцевою... Невже усунення паскудної поліційщини не збільшить удесятеро (в тисячу разів) вільні спілки охорони та поширення російської мови?»²²

Такі погляди Леніна на завдання більшовиків у галузі національних взаємин. Що має означати на практиці Ленінова національна автономія? Національної школи нема. Національної культури нема. Економічне життя держави єдине. Панівна мова — російська. Хібащо трохи менше «поліційщини»? Ну, це ледве чи. Послухайте лишень: «Є неприпустенним ніде і ніколи відступ!» Чи не яскравий приклад «поліційщини»? І це він ще до влади не прийшов.

Ленінова позиція з національного питання лягла в засади програмових рішень Поронінської наради ЦК РСДРП. З цією «програмою» більшовики прийшли до революції 1917 року.

III

За часу двовладдя (у квітні-жовтні сімнадцятого року) Ленінів погляд на національну проблему, в принципі, не змінюється. Ленін, як і досі, проти «культурно-національної автономії», проти

19. В. И. Ленин, «Сочинения», вид. 4, т. 19, стор. 455-456.

20. В. И. Ленин, «Сочинения», вид. 4, т. 20, стор. 26.

21. В. И. Ленин, «Сочинения», вид. 4, т. 20, стор. 5.

22. В. И. Ленин, «Сочинения», вид. 4, т. 19, стор. 453.

національних шкіл, за «злиття робітників усіх національностей Росії в єдиних пролетарських організаціях».²³

Одначе, кінець російського самодержавства різко стимулював зростання національних рухів народів колишньої імперії. Тимчасовому урядові висувають вимоги реалізувати право на самовизначення Фінляндія, Україна, Польща (щодо станньої, то ця вимога — лише формальність, оскільки на цей час Польщу окупували німці). За умов, коли війна триває, а імперія розвалилася, вимоги народів уже неможливо було ігнорувати. На це не спромігся ніхто, включно з більшовиками.

І Ленін вдається до тактичного ходу. Він пропонує підтримати вимоги Фінляндії, Польщі та України про відокремлення. «Ми до сепаратистичного руху байдужі, неутральні. Якщо Фінляндія, якщо Польща, Україна відокремляться від Росії, в цьому нічого поганого нема. Що тут поганого? Хто це скаже, той шовініст».²⁴ Самокритика, але й це Ленінові слова: «Відокремлення ми жадним чином не проповідуємо. Взагалі ми проти відокремлення». У квітні 1917 року нещодавній запеклий супротивник «ослаблення наявного в межах однієї держави зв'язку і спілки українського та великоросійського пролетаріату» заявляє: «Якщо існуватиме Українська республіка та Російська республіка, між ними буде більше зв'язку, більше довір'я».

За Леніном годі вгнатися. Вірний ленінець П'ятаков пропонує боротися за пролетарську імперію без меж, а Ленін, виявляється, — вже за соціалістичну державу. Польські соціалісти-ленінці — за спілку польських та російських пролетарів в одній державі, а Ленін сьогодні вже вважає такий підхід за шовіністичний.

Ленін має одну визначальну рису. За дуже поганого знання реального життя, за цілковитого невігластва в усьому, що не стосується соціалізму та боротьби за владу, він, будши утопістом у стратегії, має надзвичайну гнучкість у питаннях тактичних. Ніколи не відмовляючись від досягнення своєї головної мети (хоч яка фантастична вона була б), Ленін з легкістю змінює гасла залежно від обставин, відверто розраховуючи будь-що привернути нові сили, тобто, простіше кажучи, обдурити широкі маси. Думаю, саме ця його якість, а не об'єктивна прогресивність ленінових догматів, дозволила Володимирові Іллічеві домогтися влади.

Улітку сімнадцятого року, на засіданні Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих та солдатських депутатів, більшовицька фракція висунула вимогу задовольнити прохання Фінляндії та України. Таким чином більшовики набули репутації оборонців національної свободи. Фінляндії справді незабаром вдалося вибороти незалежність. Україна досі залишається колонією. Тоді ж, у жовтні сімнадцятого, ленінська партія оголосила Декрети про

23. В. И. Ленин, «Сочинения», вид. 4, т. 24, стор. 270.

24. В. И. Ленин, «Сочинения», вид. 4, т. 24, стор. 267.

землю та мир, а насправді — на довгі роки втягла народи до нової війни і економічно зруйнувала селянство запровадженням так званої «продрозкладки». Але гасла зробили належну справу — на деякий час забезпечили більшовикам народну підтримку.

Завоювання влади більшовиками замало вплинуло на їхню політику в національному питанні. Лише в «Деклярації прав трудящого та експлуатованого народу» (зауважте — народу, а не народів) зроблено поступку вимозі есерів щодо федералізації (перед тим Ленін був беззастережним супротивником федерацій): «Радянська Російська республіка засновується на засаді вільного союзу вільних націй як федерація радянських національних республік».²⁵ І проголошення «Деклярації прав народів Росії», і визнання незалежності України та Фінляндії в грудні 1917 року цілком відповідали вимогам Ленінової *переджовтневої* національної платформи. III з'їзд селянських депутатів Білоруської області під тиском більшовиків заявив, що Білорусія є невід'ємною частиною Росії.²⁶ Щодо України, то незабаром після захоплення українськими більшовиками Києва Ленін запропонував їм припинити бавитись в незалежність і возз'єднатися з РРФСР. Однак, гра зволікалася. Незабаром більшовиків викинули з Києва. На руїнах колишньої Російської імперії виникли нові держави: Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Білорусія, Польща, Україна, Грузія, Вірменія, Азербайджан, Хіва та Бухара. У Сибіру, на півночі, на Дону були білі. Нові незалежні держави не лише обмежили пролетарську імперію до розмірів московського князівства, не лише позбавили її важливих економічних ресурсів, а й відокремили її від решти світу, не дозволяючи, таким чином, поширити пролетарську революцію з Москви до Європи та Азії. Становище було розпачливе. Національна проблема лягла перешкодою на шляху Леніна до світової революції. Національну політику партії слід було негайно ревізувати. Лише йдучи назустріч національним вимогам неросійських народів колишньої імперії, можна було сподіватися, що вони підтримають соціальну програму більшовиків.

Улітку та восени 1918 року були створені перші національні компартії: українська, білоруська, литовська, естонська, лотиська, компартія Туркестану. Революція в Німеччині народила віру в перемогу соціалістичної революції на теренах колишньої Російської імперії, окупованих перед тим німцями. На мить промайнула, але негайно зникла надія на початок «світової революції». Ленін тепер добре знає, як «соціалістична революція... перекидатиметься в інші країни» — за допомогою незалежних національних соціалістичних республік. Могутня хвиля рухів за національну

25. «Декреты советской власти», т. I, Москва, 1957.

26. «Великая Октябрьская социалистическая революция в Белоруссии», т. II, стор. 235, Мінськ, 1957.

незалежність, що 1917-19 років зрушила національні окраїни колишньої царської Росії та інших багатонаціональних імперій Європи та Азії, навчила Леніна уважно ставитися до національних проблем.

У листопаді 1918 — лютому 1919 року Всеросійський ЦВК Рад вітає виникнення незалежних радянських республік у Білорусії, в Литві, Латвії та Естонії (шоправда, прибалтицькі радянські республіки втрималися недовго — їх заступили «буржуазні»), на Україні. Певна річ, для Леніна всі ці республіки були лише буфером, засобом маскуванню задля прикриття боротьби за всевітню пролетарську державу. (Один з численних прикладів: 25 грудня 1918 року Рада Оборони Російської республіки ухвалила «Доручити т. Ленінові підписати телеграму до т. П'ятакова про негайну вказівку місцевій владі *беззастережно* виконувати розпорядження Шліхтера^{26*}.) Але тепер Ленін визнає національне маскуванню за вкрай потрібне і приділяє йому першорядну увагу, розуміючи, що саме в національному питанні інтереси пролетарської революції можуть особливо різко ввійти в суперечність з інтересами народів.

У березні 1919 року майбутня національна політика партії зазнала поважного обговорення на VIII з'їзді РКП(б). Всупереч вимогам Бухаріна повернутися від гасла «Право *націй* на самовизначення» до старого гасла «Право *трудящих* на самовизначення» та вимогам П'ятакова цілковито відмовитися від визнання права націй на самовизначення (такому керівникові України дуже легко *наказати* вивезти український хліб до Росії), Ленінові вдалося домогтися, щоб з'їзд ухвалив його тодішній плян вирішення національного питання. Поруч з визнанням кінечности ліквідувати всі національні привілеї і «визнанням колоніям та нерівноправним націям права на державне відокремлення», резолюція з'їзду містить і визнання «федеративного об'єднання держав, організованих за роадянським типом». У резолюції також підкреслено, що пролетаріят нації-гнобителя мусить з особливою обережністю ставитися до національних почуттів «трудящих націй пригноблених або нерівноправних».²⁷

Після закінчення громадянської війни X з'їзд партії ухвалює розгорнену програму з національного питання — «Про чергові завдання партії в національному питанні». Більшовики мусіли визнати, що «багатонаціональні держави, побудовані на пануванні однієї нації... являють собою первинну батьківщину і головну арену національного гноблення і національних рухів». Резолюція X з'їзду звертає увагу на спільність національного питання та питання про

26*. Шліхтер — натоді уповноважений Раднаркому РРФСР у справі вивезення харчів. П'ятаков — голова Тимчасового радянського уряду України.

27. «КПСС в резолюциях...», вид. 7, част. I, стор. 416-417.

колонії, на небезпеку імперіялістичних зазіхань багатонаціональних держав для інших країн та народів:

«Дальше зростання капіталізму... розвиток імперіялізму... посилили серед панівних націй старих багатонаціональних держав прагнення не лише втримати старі державні кордони, а й поширити ці останні, підкорити собі нові (слабкі) національності за рахунок сусідніх держав. Таким чином національне питання було поширене і, врешті-решт, об'єднане... із загальним питанням щодо колоній, а національне гноблення з питання внутрішньодержавного перетворено на питання міждержавне, на питання щодо боротьби (і війни) великих імперіялістичних держав за підкорення слабких, неповноправних національностей».²⁸ (Це — 1921 року, а ще 1913 Ленін вважав існування багатонаціональних централізованих держав явищем безперечно прогресивним).

Громадянська війна скінчилася. Як засіб для поширення пролетарської імперії національні радянські республіки далі не потрібні — ідея — «світової революції» відсунулася за лаштунки. Але Ленін боїться прямого поглинення національних республік Російською республікою — це не буде популярне серед неросійських народів. Він шукає форми об'єднати їх: «...ізольоване існування окремих радянських республік нестійке, неміцне, з огляду на загрозу їхньому існуванню з боку капіталістичних держав. Спільні інтереси... владно диктують *державний союз окремих республік*». Як форму такого союзу висують федерацію. «Досвід Росії, — зазначено в резолюції з'їзду, — із застосуванням різних видів федерації, заснованої на радянській автономії (Киргизія, Башкирія, Татарія, горці, Дагестан), аж до федерації, заснованої на договірних взаєминах з *незалежними* радянськими республіками (Україна, Азербайджан), та із застосуванням проміжних ступенів між ними (Туркестан, Білорусія) — цілком підтвердив усю доцільність та гнучкість федерації як загальної форми державного союзу радянських республік».²⁹

Цікаво, що нову національну політику партії з'їзд більшовиків визначив водночас з прийняттям нової економічної політики. Громадянська війна багато чого навчила Владіміра Ілліча. Тепер він дуже обережно ставиться до вирішення національних проблем, осмикує занадто знахабнілих комуністів-шовіністів, відкидає ідею створити єдину державу з автономією для окраїн, наполягає на всіляких поступках «націоналам» під час вирішення питання щодо об'єднання республік у Радянський Союз. Прикінцевий акорд Ленінової національної політики — резолюція 12 з'їзду РКП(б) «З національного питання».

Виявляється, в капіталізмі (при тому не лише в такому, який

28. Там само, стор. 554.

29. «КПСС в резолюціях...», вид. 7, ч. I, стор. 557.

щойно розвивається, а й в розвиненому — фінансовому імперіалізмі) визначено дві чітко висловлені тенденції: «до інтернаціоналізації способів виробництва та обміну, до господарського наближення народів і ступневого об'єднання величезних теренів в єдине пов'язане ціле» та «до знищення насильницьких форм такого об'єднання, до боротьби за звільнення пригноблених колоній та залежних національностей від імперіалістичного гноблення».³⁰ Буржуазія не змогла знайти правильного вирішення суперечностей між розвитком цих двох тенденцій. Лише перемога соціалістичної революції дає можливість виходу з ситуації, що склалася. І цей вихід (за Леніном) полягає в об'єднанні національних республік у Союз Радянських Соціалістичних Республік, який «є прикінцевим етапом розвитку форм співпраці, що набув характеру об'єднання народів в єдину багатонаціональну Радянську державу».³¹ Знову таки багатонаціональна держава. Але в її основі — братерська добровільна співпраця народів (так бажає Ленін). Тепер Ленін уже добре розуміє, що на шляху до «братерської співпраці» стане перешкодою шовінізм панівної нації. Резолюція XII з'їзду підкреслює, що «розмови про переваги російської культури і висування тез щодо неминучості перемоги вищої російської культури над культурами відсталих народів є не чим іншим, як лише спробою увічнити панування великоросійської національності. Тому рішуча боротьба проти залишків великоросійського шовінізму є першим за чергою завданням нашої партії».³² З'їзд вказує на неприпустимість того факту, «що значна частина радянських чиновників у центрі та на місцях розцінює Союз Республік не як союз рівноправних державних одиниць, покликаний забезпечити вільний розвиток національних республік, а як крок до ліквідації цих республік, як початок утворення так званого „єдиного-неділимого“».

Попри жорстоку науку реального життя, Ленін і за своїх останніх років все ж таки залишається невинним утопістом, який свято вірить в ідею всесвітньої пролетарської імперії: «Союз Республік... є ...першим кроком до створення майбутньої всесвітньої Радянської республіки праці».³³

Головна мета В. І. Леніна — домогтися того, щоб система, що він її вважав за єдино прогресивну, панувала в усьому світі. Для досягнення цієї мети надаються будь-які засоби. Спрямувати рух суспільства до Ленінової мети має жорстко централізована партія на чолі з вождями. Організувати партію слід таким чином, щоб вона могла підкорити своєму впливові дослівно всі галузі суспільного життя окремих людей, цілих народів і, в перспективі, всього людства.

30. Там само, стор. 709-710.

31. Там само, стор. 718.

32. Там само, стор. 713.

33. Там само, стор. 716.

Всі незчисленні суперечності доби Ленін зводить до однієї головної суперечності — суперечності між працею та капіталом, між пролетаріатом та буржуазією. Усі інші суперечності — лише складові частини головної, а тому мають бути використані (де, як і коли — залежить від обставин) заради інтересів боротьби пролетаріату.

Ленін зміг створити РКП(б) — організацію, ладну на все заради досягнення накресленої мети. Йому вдалося захопити владу на величезній території колишньої Російської імперії. Він завжди був готовий (якщо трапиться можливість) «перекинути» революцію з Росії на решту світу.

Таким чином, Ленін поклав засади першої тоталітарної системи.

Водночас Ленін був змушений час від часу відступати перед опором реального життя, включно з могутнім національним рухом. І він навчився відступати (на відміну від багатьох своїх колег по партії). Але Ленін завжди залишався Леніном. Ані він, ані більшовицька партія в цілому ніколи не мали наміру поважно вирішувати національні суперечності, що накопичилися між народами. Національна проблема як така їх ніколи не цікавила. Вони завжди вважали, що нації породив капіталізм в перебігу свого розвитку (а тому стародавні єгиптяни, євреї, греки — не нації), і тому вони мусять загинути разом з капіталізмом. Так само, як НЕП був тимчасовим відступом перед тим, як досягти цілковитої перемоги соціалізму (тобто того, що комуністи розуміли під цим терміном), так і Ленінова національна політика останніх років його життя була лише тимчасовою поступкою «націоналам» перед майбутнім розчиненням націй в єдиній пролетарській імперії.

IV

Шістдесят років тому, 30 грудня 1922 року, було проголошено утворення СРСР. У Союз «добровільно» об'єдналися РРФСР, Україна, ЗРФСР³⁴ (Грузія, Азербайджан, Вірменія) та Білорусія. Якого ж вигляду врешті набув цей запланований Леніном державний союз, заснований на «договірних взаєминах з незалежними союзними республіками»?

34. Нині в назві радянських республік (і всього СРСР) вживають такого порядку слів: спочатку йде «радянська», потім — «соціалістична» (наприклад, Українська Радянська Соціалістична Республіка). За часів утворення СРСР часто вживали іншого порядку слів: спочатку «соціалістична», потім — «радянська» (наприклад, Українська Соціалістична Радянська Республіка). Тому, кажучи про ті часи, слід було би вживати словоскорочення РСФРР (замість РРФСР), ЗСФРР (замість ЗРФСР), УСРР (замість УРСР) тощо. Ми вживаємо сучасних словоскорочень лише тому, що вони звичні для читачів.

Насамперед — свою незалежність республіки втратили. Відповідно до пунктів першої Конституції СРСР до розпорядження центральних органів відійшли: а) всі міжнародні взаємини, включно з дипломатичними взаєминами з іншими державами, питання кордонів, питання війни та миру, законодавство стосовно іноземців тощо; б) збройні сили; в) зовнішня торгівля; г) транспорт та зв'язок.

У руках центру опинилася також і фінансова система: центр визначає єдиний бюджет, обов'язковий для всіх республік, рівень податків, кількість відрхувань до фонду загальносоюзного бюджету від союзних республік; запроваджено єдину грошову та кредитову систему. Центрові належить домінуюча роль в керівництві промисловістю: центр визначає основи планування та загальний план розвитку всього народного господарства Союзу, визначає ті галузі промисловости та окремі підприємства, які мають загальносоюзне значення і, відповідно, мають перебувати у підпорядкуванні загальносоюзних наркоматів.³⁵ Загальні засади землевлаштування і землекористування, користування надрами, лісами та водами, засади судовлаштування і судівництва, цивільного та кримінального законодавства, засади законів про працю — усе це визначають центральні органи. Вони ж такі мають право амністії і вирішення всіх спірних питань між республіками. Центр також повновладний щодо змін на власний розсуд національного складу республік, бо він визначає також і законодавство про міжреспубліканські переселення (з цього права центр потім часто користувався). Навіть головні директиви в галузі народної освіти та охорони здоров'я мають приходити з центру.

Для всіх встановлено «єдине радянське громадянство»: радянські республіки не мають своїх громадян. А далі, начебто задля глуму, проголошено: «Суверенітет союзних республік обмежений лише (!) в межах, зазначених в цій Конституції. Поза цими межами кожна союзна республіка здійснює свою державну владу самостійно. Союз Радянських Соціалістичних Республік обороняє права союзу республік».³⁶

Подивімося, що залишається «поза цими межами». У руках республіканських наркоматів залишаються підприємства місцевої промисловости, комунальне господарство, соціальне забезпечення, мистецтво (?) та заготівля (для загальносоюзних цілей). Це і все. Ба ні, ще «право на вільне відокремлення». Але хто рахуватиметься з бажанням республіки відокремитися, коли вона не має власного

35. Щоб не користуватися словом «міністер», що його більшовицька пропаганда зробила одіозним, Ленін запровадив назви «народний комісар» («нарком») та «народний комісаріят» («наркомат»). Сталін, повертаючись у багатьох випадах до старої імперської термінології, відновив 1946 року старі терміни «міністер», «міністерство».

36. «Конституция СССР 1924 года».

війська, ані зносин із зовнішнім світом, ані фінансів, ані великої промисловости. Та й органи державної безпеки (тоді ОГПУ) були також загальносоюзні. Маючи в своєму віданні лише (ось тут таки справді — лише) комунальне господарство, багато не вимагатимеш. Навіть горезвісне приєднання України до царської Росії в XVII сторіччі давало українцям багато більше прав, ніж Конституція союзу суверенних республік.

Жадна союзна республіка не мала жадної законної можливости обороняти свої інтереси перед центральною владою. До Ради національностей — однієї з двох палат Всесоюзного ЦВК — обирали по 5 депутатів від кожної союзної республіки, які завжди в разі конфліктної ситуації опинялися б у меншості. Нема вже чого казати про права автономних республік (кожна така республіка мала одного представника у ВЦВК). Попри резолюції X та XII з'їздів ВКП(б) про майбутній союз незалежних республік, перша Конституція СРСР була основним законом єдиної централізованої багатонаціональної держави.

Назагал, права та обов'язки союзних та автономних республік, законодавчо встановлені Конституцією 1924 року, збереглися майже без змін у Конституції 1936 року («сталінській») та в сучасній Конституції СРСР («брежнєвській»). Але це аж ніяк не означало, що протягом десятиріч національні проблеми в СРСР завжди були вирішувані однаково. У тоталітарній державі, якою є Радянський Союз, суспільне життя визначає не закон, а воля керівництва комуністичної партії. А ця воля протягом шістдесятьох років, що минули від утворення Союзу, змінювалася багато разів.

V

Рік ухвалення першої Конституції СРСР — рік смерти Леніна. До влади вперто і наполегливо, крок за кроком, просувався Сталін.

У партії Сталіна вважали за фахівця з національного питання. 1913 року він написав брошуру «Марксизм та національне питання», він був першим наркомом національностей, головним доповідачем з національної політики на X та XII з'їздах партії. Зовнішньо Сталінів підхід до національних проблем часом нагадував Ленінову позицію. Сталін прагнув пристосуватися до лінії керівника партії, але це йому вдавалося не легко. Син грузинського шевця був російським шовіністом. Саме його Ленін назвав «великодержавницьким держимордою».

Сталін завжди був активним супротивником федерації держав і пропонував «автономізацію» республік у складі РРФСР. Він застосовував найбрутальніших метод, щоб протидіяти будь-якому виявові самостійности в національних компартіях. Часом шовіні-

стичні настрої Сталіна були такі сильні, що він наважувався відверто виступити проти ленінської позиції. 1922 року, під час хвороби Леніна, Сталін виробив «проект резолюції про взаємини РРФСР з незалежними республіками», де пропонував просто включити радянські республіки Україну, Білорусію, Азербайджан, Грузію та Вірменію до складу Російської Федерації, поширивши на них компетенції центральних органів РРФСР. Попри те, що республіки не погодилися зі Сталіновим пляном, він 24 вересня був ухвалений Оргбюром ЦК, на якому Ленін через хворобу не був присутній.³⁷ Ленін намагався протидіяти Сталіновому плянові, бо вважав, що за обставин, що склалися, він може пошкодити вираженню загальної завдань пролетарської революції (справа полягала виключно в цьому: чекали на нові революційні виступи, при тому не лише на Заході, а й на Сході). І все ж таки ЦК РКП(б) взяв за основу плян Сталіна, змінивши (під тиском Леніна) «вступ до складу РРФСР» на «об'єднання в СРСР». Але змінилася лише фраза, а не суть.

Резолюцію XII з'їзду партії ухвалили також на підставі основної доповіді Сталіна, але вона все ще віддзеркалювала Ленінову політику поступок «націоналам», що їхній опір політиці створення «єдиного й неділимого» був досить істотний. (З критикою Сталінової доповіді на з'їзді виступали Раковський, Скрипник, Гринько, Мдівані, Махарадзе, Цинцадзе та інші.) Спробуємо порівняти Сталінові тези до XII з'їзду РКП(б) та резолюцію цього з'їзду. На 90% тексти збігаються. Але чого бракує в Сталіна? Там, де визначено практичні заходи, конечні для утворення Союзу РСР, у тезах Сталіна нема фраз щодо того, що має бути «забезпечена рівність прав та обов'язків окремих республік як у взаємних між ними стосунках, так і стосовно центральної влади Союзу», що має бути «надано республікам досить широких фінансових і, зокрема, бюджетних прав, які забезпечать можливість виявлення їхньої власної державно-адміністративної, культурної та господарської ініціативи», що має бути забезпечене «вживання рідної мови в усіх державних органах та у всіх установах», що має бути «вжито практичних заходів для організації національних військових з'єднань, із дотриманням усіх заходів, конечних для забезпечення цілковитої обороноздатності республік». І в Конституції СРСР, ухваленій після смерті Леніна, справді не забезпечено реальної рівності між республіками та центральною владою, самостійної обороноздатності республік, фінансових прав. Якщо резолюції XII з'їзду були, в головному, «Леніновими», то Конституція 1924 року була, без жадного сумніву, «Сталіновою».³⁸

37. Ф. Силницкий, «Национальная политика КПСС в период с 1917 по 1922 год», 1981, стор. 272-273, 280-282.

38. «КПСС в резолюциях...», вид. 7, Москва, 1953, стор. 716-717; И. В. Сталин, «Сочинения», т. 5, стор. 191.

Уже за життя Леніна апарат ЦК партії опинився в руках Сталіна. Але апарат — це ще не вся партія. Особистий авторитет Сталіна в партії не можна навіть порівняти з авторитетом Троцького, Бухаріна, Зінов'єва. Прийти до керівництва партією, а, значить, і державою, Сталін міг лише через їхні трупи. Боротьбі за партію Сталін присвячує всі свої сили перших років після смерти Леніна. Національне питання покищо цікавить його мало.

У своїх працях з двадцятих років, що стосувалися національних проблем, Сталін насамперед намагався виправдати коливання національної політики більшовиків. Зміни в підході до вирішення національних проблем пов'язано, на думку Сталіна, з перемогою Жовтневої революції. Якщо раніше марксистки вважали, що нації мусять загинути разом з капіталізмом, то й нині вони не відмовляються від такого погляду, лише вважають за потрібне додати, що помруть нації *буржуазні*, а на їхнє місце придуть нації *соціалістичні* (який блискучий приклад діалектики!).³⁹ Сталін також твердить, що націям цілком не конечно мати самостійні держави, і наводить як приклад на підтвердження цієї тези не лише буржуазні багатонаціональні держави, а й сучасний Радянський Союз, тим самим натякаючи, що не вважає союзні республіки за суверенні держави.⁴⁰

У низці випадків Сталін відверто виступає проти «націоналів» (справа Султан-Галієва, боротьба проти «національного ухилу» Хвильового, Волобуєва, Шумського, таємниче зникнення голови ЦВК Кримської АРСР Ібрагімова).

І все ж таки за двадцятих років Сталінова політика істотно не впливала на національне життя в республіках.

На теренах колишніх окраїн імперії почалося справжнє національне відродження. У селян, що завдяки НЕП'ові одержали відносну економічну незалежність, а разом з нею і визволення з-під ярма злиднів, зростає національна свідомість. Національні мови посідають в республіках домінуюче становище. Активізується й національна інтелігенція. Йдеться про «коренезацію», тобто про розвиток форм національного життя робітничої класи («Дайош пролетаріяты!» — гасло Хвильового. Проте, Сталін негайно засудив його за національний ухил — це вже було занадто). Ліквідують неписьменність.

Царська імперія відзначалася злочинною зневагою до культури народів своїх колоній. Понад 75% населення України, — де ще в 17 сторіччі, перед приєднанням до Росії, існувала суцільна письменність, — виявилось неписьменним перед початком революції. Що можна за таких умов сказати про народи азійських колоній Росії? У школах Ферганської, Самаркандської та Сирдар'-

39. И. В. Сталин, «Сочинения», т. 11, стор. 338-340.

40. Там само, стор. 334-335.

їнської областей 1912 року навчався лише 1% хлопчиків шкільного віку.

До 1928 року на Україні запровадили загальну початкову освіту. Уже 1925 року тут було понад 30 вищих навчальних закладів. Того ж таки року випустив перших фахівців Єриванський університет. До 1927 року 1870 випускників скінчили вищі навчальні заклади Азербайджану. У цей час уже працювали 4 новостворені вищі навчальні заклади в Білорусії, в яких навчалися 5000 студентів, і Середньоазійський університет у Ташкенті. У кожній республіці було створено десятки технікумів та сотні шкіл.

Навчання в школах, технікумах та вищих навчальних закладах провадять головне мовами республік. Готують національні кадри фахівців. 1927 року, наприклад, 11 технікумів Вірменії підготували 1420 випускників, серед них — 1316 вірменів, 102 азербайджанці і двоє росіян. Починаючи від 1922-23 років, відкривають школи для національних меншостей, які мешкають у республіках: єврейські — на Україні та в Білорусії, українські — в Росії, курдські, асирійські, абхазькі та аджарські — на Кавказі тощо.

Починає розвиватися й національна наука. За цих років створено академії наук на Україні та в Білорусії. До Вірменії повернулися з еміграції десятки представників технічної та художньої інтелігенції, серед них — колишній прем'єр-міністр дашнакського уряду Тер-Оганесянц та колишній начальник Вірменської залізниці Юзбашев, відомий архітект Таманян. Не відмовляючися від своєї відданости ідеї національної незалежності, вони працювали в системі радянських установ. Повернувся на Україну й колишній Голова Центральної Ради, відомий історик Михайло Грушевський. Продовжувало виходити його багатотомове дослідження «Історія України-Руси». Усю пресу та книжкове видавництво в союзних республіках було переведено на національні мови.

У республіках з'являються національні літературні об'єднання: «Блакитні роги», «Академіки», «Аріфіони» — в Грузії, «Маладость», «Узвышше», «Польмя» — в Білорусії, «Гарт», «Плуг», «ВАПЛІТЕ» — на Україні тощо. Працюють національні театри, виникають фолкльорні ансамблі. На Україні, у Вірменії, в Білорусії та в Грузії розвивається національне кіно. Надзвичайно багате сузір'я імен талановитих поетів, письменників, режисерів, музик та малярів народжують за цих років республіки: Максим Рильський, Микола Зеров, Павло Тичина, Євген Плужник, Паоло Яшвілі, Галактіон та Тиціян Табідзе, Константин Гамсахурдія, Янка Купала, Аветік Ісаакян, Лесь Курбас, Олександр Довженко, Константин Марджанішвілі, Іван Іжакевич, «бойчукісти», Сар'ян, Вериківський — усіх і не порахувати. Протягом сторіч не знали українці, білоруси, народи Кавказу такого рівня національного життя.

Керуючись ухвалами X та XI з'їздів, партія припускала НЕП та коренезацію, але жадним чином не припинення класової боротьби. Як і перед тим, лютувало ЧК-ОГПУ. Водночас посилилося переслідування релігії. У Середній Азії та на Північному Кавказі, де наступ на мусулманську релігію означав також і наступ на традиційні форми життя народів, більшовики зустріли поважний опір з боку населення. Вульгарно-соціологічний підхід до оцінювання творів літератури та мистецтва сприяв початковій справжньої війни проти класичної культурної спадщини. У Росії цю війну проти культури іноді провадили під гаслом боротьби проти російського шовінізму. Але набагато частіше це розглядали як боротьбу проти культури буржуазної (пам'ятаєте, в Леніна — дві культури в кожній нації). Усе це було. І все ж таки для багатьох радянських народів роки від 1923 до 1929 були роками піднесення національного життя.

VI

Розпочате Леніном будівництво тоталітарної системи ще не було вивершене. Ще остаточно не зміцнилися як єдина ідеологія державний атеїзм та релігія марксизму-ленінізму. Змушені відступити, більшовики надали відносної економічної незалежності селянам і відносної національної свободи народам. Припускали за двадцятих років ще й деяку внутрішньопартійну демократію.

До 1929 року Сталін, розгромивши опозицію і запровадивши жорстоку централізацію, домігся чільного становища в партії. Активно відбувалося придушення релігійної свободи і водночас — виховання дітей у дусі нової ідеології. Задля інтересів dokonання будівництва тоталітарної системи було вкрай потрібно ліквідувати два останні вогнища самостійності: селянські господарства та національну самосвідомість народів.

Колективізація перетворила селян на державних кріпаків, позбавивши їх землі та власних господарств, підпорядкувавши їхню працю та спосіб життя тоталітарній системі.

Сталін розглядав «національне питання як питання в суті селянське»⁴¹ і тому вважав, що колективізація завдасть водночас удару і по «національній окремішності». І це було справді так. 1933 року штучний голод на Україні, викликаний колективізацією, практично знищив національне життя українського села — шість мільйонів селян загинули від голоду протягом одного року, решта перетворювалася на знеособлених рабів. Ще раніше, 1930 року, заарештовано у зв'язку зі зфабрикованою ОГПУ «справою про Союз визволення України» тисячі українських інтелігентів. 1938

41. И. В. Сталин, «Сочинения», т. 7, стор. 71.

року розгром українських національних кадрів було dokonано руками представника Сталіна на Україні — Постишева. Так було придушено національне відродження в найбільшій неросійській республіці Союзу — на Україні. Під час масових чисток та масових арештів тридцятих років знищено національну інтелігенцію та національні партійні кадри в Білорусії, на Закавказзі та в Середній Азії.

У другій половині тридцятих років соціалізм в СРСР було побудовано. Звичайно, жадного права на володіння засобами виробництва суспільство не одержало (навпаки, втратило все, що мало) і експлуатації трудящих жадним чином не позбулося, що ледве чи дозволяє назвати побудований лад «соціалізмом». Але створення тоталітарної системи було на цей час справді dokonане.

За цих таки років Сталін по суті відмовився від інтернаціоналізму і відверто перейшов на позиції російського імперіялізму.

Почалося з перегляду історії: марксистську історичну школу піддали критиці. Почалися розмови щодо впливу російської культури на культури інших народів. У республіках збільшили кількість російських шкіл, російську мову зробили обов'язковою для вивчення в неросійських школах. 1938 року газета «Правда» вийшла з передовою статтею «Російська мова — надбання радянських народів». Саме тоді, на XIV з'їзді КП(б)У, перший секретар компартії України Хрущов заявив: «Вороги народу, буржуазні націоналісти, знали силу й вплив російської мови, російської культури... Тому вони викидали зі шкіл російську мову... Товариші, нині всі народи вивчатимуть російську мову».⁴² Відновлювалися традиції російської імперії. Під час другої світової війни Радянський Союз остаточно перетворився на російську державу. У кабінеті Сталіна портрети Маркса та Енгельса замінили на портрети російських полководців. У Червоній армії запровадили військову форму за зразком форми царської армії. Не приховували, а навпаки — всіляко підкреслювали, що це армія російська — спадкоємець російської військової слави. На бенкеті на честь перемоги над фашизмом Сталін проголосив гост «за великий російський народ»: «Я п'ю насамперед за здоров'я російського народу, бо він є *найвидатнішою нацією* зі всіх націй, що входять до складу Радянського Союзу. Я п'ю за здоров'я російського народу не лише тому, що він заслужив на цій війні загальне визнання, як керівна сила Радянського Союзу серед усіх народів нашої країни... а й тому, що в нього ясний розум, стійка вдача і терпеливість... він вірив у правильність політики свого уряду... І це довір'я з боку російського народу стало тією вирішальною силою, яка забезпечила вирішальну перемогу».⁴³ І це попри те, що найбільших жертв у війні зазнали

42. «Правда», 16 червня 1938.

43. И. В. Сталин, «Сочинения», т. 15, стор. 204-205.

Україна та Білорусія, а інші неросійські народи віддали в боротьбі проти фашизму мільйони людей. Не жертви були важливі Сталінові, а довір'я до його влади з боку найбільшого в імперії народу. До Сибіру та Казахстану органи НКВД-МВД силою засилали цілі народи: чеченців, інгушів, карачаївців, калмиків, балкарців, німців Поволжя, месхів, кримських татарів (багато сотень тисяч жінок та дітей загинули в дорозі). Одну за одну інспірували антисемітські кампанії. Розпочали боротьбу проти космополітизму, за всесвітню першість російської науки. Росія перетворювалася на світоч народів: «Найвидатнішою нацією в родині рівноправних народів, що входять до складу Радянського Союзу, є російська соціалістична нація. ...російська нація завоювала ширу повагу й довір'я до себе з боку всіх націй та народностей Радянського Союзу, заслужила загальне визнання як *керівна* нація. Російська культура та російська мова, що стали надбанням широких мас соціалістичних націй СРСР, допомагають їхньому далшому зближенню».⁴⁴ Це — з енциклопедії 1954 року.

XX з'їзд КПРС засудив культ особи Сталіна, але не його вияви в галузі національних взаємин. І сьогодні крутять ту саму платівку: «Російська робітничка кляса вчинила справжній подвиг, погодилася на жертви в ім'я подолання відсталості національних окраїн». Щоправда, тепер почалися розмови про єдиний радянський народ: «Кордони національних республік... в СРСР вже не мають колишнього значення, не призводять до відокремлення націй. Відбувається постійне й всебічне спілкування між націй, які прагнуть розумно використати територію СРСР як спільне надбання радянського народу... зближення націй приводить до розвитку нових інтернаціональних спільнот, таких, як радянський народ, співдружність соціалістичних народів, яка зміцнюється» (отже, під загрозою перебуває вже існування всіх народів «соціалістичного табору»)⁴⁵ Це написано вже 1974 року. Ні в кого нема сумніву, що мовою «радянського народу» буде російська мова: «Російську мову всі нації та народності добровільно обрали як мову спільного міжнаціонального спілкування та співпраці».⁴⁶

Сьогодні з погляду всього світу радянський імперіялізм перетворився на імперіялізм російський: «Російські танки в Угорщині!.. в Чехо-Словаччині!.. в Афганістані! Росіяни загрожують Польщі». Росіяни! Звичайно, російський народ не може і не мусить відповідати за всі злочини радянського тоталітарного режиму. Російський імперіялізм — спільна трагедія всіх народів Радянського Союзу, включно з російським народом.

Свідчень того, що радянський тоталітарний режим провадить

44. «Большая Советская Энциклопедия», вид. 2, стаття «Нация».

45. «Большая Советская Энциклопедия», вид. 3, т. 17, стор. 375-376.

46. Там само, стор. 370.

зовнішню та внутрішню політику в дусі російського імперіялізму, сьогодні — більш ніж досить. Нікому не варто заплющувати на те очі. Кожному, хто зацікавлений в демократичному майбутньому народів, які нині мешкають в Радянському Союзі, важливо розібратися, чому так легко (і для багатьох непомітно) стався сталінський переворот від пролетарського інтернаціоналізму до російського імперіялізму.

Марксизм-ленінізм виявився нездатний вирішити національні проблеми. Це вчення розглядає нації як явище тимчасове, пов'язує їхнє існування з капіталістичною соціально-економічною системою, а тому вважає, що за соціалізму національне питання слід вирішити шляхом асиміляції, тобто розчинення націй, тобто поглинання їх російською. Національна політика більшовиків, визначена рішеннями X та XII з'їздів партії, — вимушений відступ під тиском могутніх національних рухів за часів першої світової і, особливо, громадянської війни. Це — також спроба експортувати пролетарську революцію з використанням національних соціалістичних республік.

Зате марксизм-ленінізм довів, що, приділяючи головну увагу боротьбі за владу за будь-яку ціну, він здатний створити тоталітарну систему. Система ця неодмінно вимагає цілковитого і беззастережного підкорення собі та загальної одноманітності, але їй практично байдуже, який буде цей «одноманітний загал» (червоний, білий, жовтий або брунатний). Тоталітаризм — система паразитарна і не може жити без ґрунту, на якому паразитує. Пролетарський інтернаціоналізм за умови перемоги революції лише на терені колишньої Російської імперії не міг правити за поживне середовище для цієї системи (лише тоді, коли тоталітарна система намагається поширитися далеко за межі цієї імперії, гасло пролетарського інтернаціоналізму зручно витягти на поверхню). Сталін відчув (особливо гостро під час війни проти німців), що традиції російського імперіялізму надаються для цієї мети набагато краще.

Звичайно, старий російський імперіялізм не ставив собі ґлобальних політичних завдань. Але його ідеологія містила в собі тенденцію, яка цілком надавалася на те, щоб служити інтересам тоталітаризму. Цю тенденцію легко помітити в багатьох видатних діячів Росії: у Фьодора Достоєвського, Ніколая Гоголя, Константіна та Івана Аксакових, Константіна Леонтьєва та інших. Висловити її можна однією фразою: «Москва — третій Рим».

Крім того ленінський варіант побудови тоталітарної системи спирався не лише на марксизм, а й на деякі російські революційні традиції (Бакунін, Нечаєв, Ткачов), що також сприяло закоріненню ленінсько-сталінської форми тоталітаризму на російському ґрунті. А ґрунт — через особливості історичної долі Росії — був незвичайний. Але це вже тема для нової розмови.

Розуміння й непорозуміння при студіях над історією України в США

Джон С. Решетар

Для початку треба зауважити, що американці в цілому, за деякими, хоч і видатними, винятками, схильні уявляти собі Україну й історію українського народу лише невиразно і часом, здавалось би, «немов крізь туман». Таке розпливчате й помилкове розуміння має свої причини, які розглянемо далі.

Можна твердити, що в США навіть певні академічні кола, а також засоби поширення інформації з неохотою визнають існування України чи Української РСР як окремої одиниці. Так, згадуючи про Київ, столицю України, в газетній інформації та в радіопересиланнях, а часом навіть у туристичній літературі часто кажуть, що він міститься в «Росії», і надто часто виглядає, що знання американців про Київ обмежується «куркою по-київськи» (chicken Kiev).

Підставою для такої розливчатості і навіть повної відсутності уявлення про Україну є американська тенденція розглядати Радянський Союз як звичайну однонаціональну державу, тоді як і фактично і за офіційним визначенням у його власній конституції він є багатонаціональною державою. Насправді точніше було б визначити Радянський Союз як імперську політичну систему чи багатонаціональну імперію.

Певна річ, що радянські правителі намагаються поширити ідею про існування нової демографічної одиниці — «радянського народу», який нібито репрезентує нове суспільство. У тій мірі, в якій це твердження радянських володарів набуло визнання, Україну й далі трактують в США як підлеглу Росії або як придатну до асиміляції частину нової радянської «сім'ї народів».

РІЗНІ РОЗУМІННЯ УКРАЇНИ — РІЗНІ ПОГЛЯДИ

Україна є складним об'єктом, зрозуміти який не легко, бо він історично набув суперечливого характеру. Так, українці здатні були пристосуватися до чужої влади (монгольської й татарської, чи польської, чи австро-угорської, чи російської), але вони завжди

Надрукована тут стаття є текстом доповіді автора на конференції, присвяченій темі: «Радянський Союз і Східня Європа, як вони віддзеркалюються в американській системі освіти», що відбулася 29 квітня 1982 року в Ратгерському університеті. Дж. С. Решетар є професором політичних наук в університеті штату Вашингтон.

також і чинили їм опір. Справді, українці розвинули надзвичайний ряд заходів захисту й техніки виживання; ці заходи дали їм змогу витримати численні грабунки й немилосердні утиски, які вони терпіли протягом історії і терплять у певній мірі ще й до сього дня.

Непорозуміння щодо України виникають із суперечности трьох поглядів.

Поперше, дехто розглядає Україну в загальному сенсі як підлеглу Росії територію, з ігноруванням лінгвістичних, культурних та історичних розбіжностей між трьома східньослов'янськими народами. Трактowana як підлегла територія, Україна, очевидно, не заслуговує на велику увагу.

В цьому контексті зустрічаємося зі стійкістю застарілого терміну «великороси», все ще вживаного навіть у деяких найновіших наукових працях і в університетських підручниках у Сполучених Штатах, хоча навіть офіційна практика в Радянському Союзі не вживає цього терміну, говорячи про росіян як про етнічне ціле і в радянських переписах населення, як термін «малорос» не вживається офіційно для означення українців. Вживання й досі цього застарілого терміну, що походить з часів царської Російської імперії, багато говорить про ідеологічну настанову тих американських вчених, які все ще користуються ним.

Другий погляд виходить із твердження, ніби Україна — бездержавна, не зважаючи на існування підставної сурогатної української держави у формі Української РСР та її членство в Об'єднаних Націях та в ряді міжнародних спеціалізованих організацій. Наголос на бездержавності — хоч не можна сказати, що українська держава абсолютно не існує — ймовірно виходить із тенденції в Сполучених Штатах розглядати історію головне як політичну й дипломатичну історію суверенних держав. Коли історія розглядається переважно в формі вчинків суверенних держав і домінуючих або панівних націй, тоді в таких рамках для викладання історії України лишається мало місця.

Визнання нещодавно ваги етнічних студій і дослідження етнічності спричинилося до деякої міри до змін у цьому відношенні. Але стійкість помилкової тенденції трактувати українців як неісторичний народ (бо їхнє прагнення до державности було тільки частково успішне) перешкодила розумінню і завадила вивченню української історії. Проте ми знаємо, що кожний народ має історію, незалежно від того, чи він має суверенну державу (наприклад, баски, каталанці, курди, шотландці, валлійці, ляпландці, узбеки, хорвати, словаки, словенці та македонці, як і фіни перед 1918 роком). Але фактом лишається, що історія визначається в рамках того, що саме історики вибирають для своїх студій або що обставини, зрештою, змушують їх студіювати.

Третій погляд на розуміння української історії був (і лишається)

зосереджений на українському націоналізмі, який, як вважають, має на остаточній меті державну незалежність. Цей третій погляд і мета його, ясно, суперечать першому й другому поглядам, що змальовують Україну як підлеглу Росії територію, ніби приречену перебувати в недержавному стані через сукупність уявної російської культурної зверхності, радянської політичної та військової сили і браку достатньо життєспроможної української політичної традиції.

Таким чином, з дослідження українського націоналізму, в якому вирішальну роль по другій світовій війні грали представники політичних наук а не історики, ті вчені, які дотримуються перших двох поглядів, бачать загрозу. У вивченні українців та їхнього національного руху вони вбачають загрозу вічній Росії і внесок до потенціального порушення політичної стабільності (насправді ж — статусу кво) на Сході Європи.

Увагу до дослідження українського націоналізму розглядають як дію, що веде до роздріблення Радянського Союзу або як загрозу для єдності «Росії». Хоча сепаратизм і відокремлення України були виразно гарантовані як «право» в радянських конституціях 1924, 1936 і 1977 року, адвокати першого й другого поглядів розуміють їх як визнання «балканізації» Східної Європи та «розчленування» Радянського Союзу. Така турбота, спрямована на захист російських інтересів (з росіянами, які домінують у статус кво і, очевидно, мають із того найбільші вигоди), звичайно здобуває виправдання у вигляді уявних вигід «інтернаціоналізму», інтеграції та універсалізму, яким немов би загрожують небажані прояви неросійського націоналізму.

Третій погляд і опір, який він викликав у певних колах, підносить питання про подвійну мірку. Українську історію, зокрема історичні праці проф. Михайла Грушевського, критики обзивають «націоналістичними», тоді як російські історичні концепції, праці Василя Ключевського й Сергея Соловйова ніколи не називають «націоналістичними». Російського ж марксистського історика Михаїла Покровського (засудженого в Радянському Союзі в наслідок відродження російського націоналізму за Сталіна) звичайно ігнорують за його гостру критику російського експансіонізму, імперських прагнень і розпусної поведінки російських володарів.

З цього ясно, що існує дивна подвійна мірка, коли за якоюсь сумнівною логікою праці російських істориків (в яких виправдуються претенсії на Україну) називають «об'єктивними», а про українських істориків кажуть, що вони «націоналістичні».

Виглядало б так, що зацікавлення українським націоналізмом ставить його критиків у незручне становище, бо вони без слів висуюють питання: «Що є 'Росія'?» і яке є значення прикметника

«русский»? — Чи треба розуміти «Росію» як етнічну одиницю з її більш-менш ясно означеними власними етнічними кордонами, чи це є імперська система, яка історію використовує на те, щоб підтримати й виправдати панівне становище росіян?

Ця подвійність значення Росії відбивається в існуванні в російській мові двох прикметників, які обидва перекладають на англійську мову просто як «російський» («russian»). А проте є ці два дуже різні слова, «русский» («русская») і «российский» («российская») мають дуже різні значення; перше стосується того, що є етнічно-російське, тоді як останнє означає щось ширше, ніж етнічно-російське, тобто те, що є під російською владою і в російському підданстві, воно включає підвладні неросійські народи, і творить те, що дає назву імперії: «Российская империя».

На великий жаль, в американській англомовній практиці ми звичайно не розрізняємо ці два дуже різні значення, і дуже важлива, істотна різниця між цими термінами звичайно губиться під час перекладання. Одним із внесків Леніна до російської мови (в створенні СРСР) було вживання ним слів «радянський» та «союзний», як синонім до слова «российский», при збереженні одночасно цього останнього слова в назві «Российская СФСР». Наступники Леніна й Сталіна запровадили до вжитку прикметник «отечественная» («вітчизняна») як спільну заміну для всіх трьох вищезгаданих термінів. Таким чином питання: «Що таке, власне, Росія?» та «Як визначити росіянина?» — приховане на задньому плані всякого обговорення української історії.

ДЕЯКІ НАЙГОЛОВНІШІ НЕПОРОЗУМІННЯ

Головні непорозуміння щодо української історії є наслідком того, що багато американських учених без вагань прийняли певні основні догмати російської національної історіографії. Оскільки ці вчені здебільшого є професорами російської історії в американських каледжах та університетах, вони трактували й трактують історію України (звичайно, фрагментарно й поверхово) як мало чим більше, ніж частину — фактично, дуже незначну частину — історії Росії. Певна річ, існують друковані праці з української історії англійською мовою; їх можна мати, і сказане вище їх не стосується. Але воно стосується багатьох підручників з «російської» історії.

Перше важливе непорозуміння походить від плутанини щодо значення терміну Русь — стародавнього терміну для України і фактично для великої частини Східної Європи. Цей термін, ймовірно скандінавського походження, дуже часто невдало перекладають і утотожують його з Росією («Россия»), хоч ці два терміни, Русь і Росія, мають різне значення. Багато непорозуміння

виникає від свідомого, але сумнівного способу передавати прикметникову форму, похідну від Русь, як «русский» («Russian»).¹ Хоча така передача може достатньо прийнятно звучати в англійській мові, практика ця є сумнівна, бо вона ігнорує єдину свого роду природу одиниці, званої Русь або Київська Русь (називана так, бо Київ був її головним центром).

Практика ідентифікації Русі з Росією має рацію тільки в інтересах російської національної історіографії, яка розвинулася лише в 18 й 19 століттях і має своєю метою виправдання Російської імперії (яка до 1721 року офіційно називалася Московською державою).

Але таке просте рівняння, як Русь-Росія ігнорує унікальний характер Русі. Чому? Тому що Русь не можна розуміти як уніфіковану державу, бо вона ділилася на різні князівства. Її не можна розглядати, як етнічне ціле, бо населення її не становило собою національності в нашому розумінні цього терміну. Мова вживана на Русі — старослов'янська, не може бути названа російською мовою: «Літопис» (у записі під 1037 роком) цілком недвозначно називає мову слов'янською («словенское письмо»), а не «російською».

Русь не мала ні однорідності, ні єдності. Вона не мала політичної єдності і не була об'єднаною державою, бо різні князівства, на які вона була поділена, часто воювали між собою. Русь мала спільну династію, що походила від завойовників норманів або варягів (рід Рюрика), але це не забезпечувало миру поміж її членами. Багатозначним є те, що Андрей Боголюбський, князь Владіміро-Суздаля, який лежить у теперішній Росії, напав 1169 року на Київ і дощенту пограбував його. Очевидячки, такий збройний напад на Київ не зміг би статися, якби тоді існувало почуття спільності, якби Русь була чимось більшим, ніж географічно-територіальне означення. Розграбування Києва 1169 року становить відкинення Владіміром-Суздалем Києва з його культурою і зверхністю; воно підтверджує заперечення спільності й суцільності. Русь мала рід церковної єдності по прийнятті християнства, хоча в православній ієрархії провідні місця посідали звичайно грецькі церковники, а не місцеві.

Найкраще розглядати Русь як географічний або територіальний термін, а не як політичне чи етнічне означення. Але це не завадило російській історіографії ставити знак рівності між Руссю та Росією і претендувати на Київську Русь, як на колиску російської

1. Приклади такої практики див. у кн. : George Vernadsky, «A History of Russia», Vol. II, «Kievan Russia», а також George P. Fedotov, «The Russian Religious Mind, Kievan Christianity: the 10th to the 13th Centuries» (Cambridge, Harvard University Press, 1946).

історії. В такий спосіб російська історіографія привласнює київську спадщину і відмовляє в ній українцям, на чий території ця спадщина розвинулася.²

Інше непорозуміння випливає із згадки в «Літописі» про Київ, як про «матір городів руських»; цю згадку часто неправильно перекладають як «матір російських городів», тоді як усе, що вона має на увазі, це — що Київ є «матір'ю» для інших городів Русі або головним центром її (метрополісом).

Це приводить нас до другого важливого непорозуміння — про ясний і поступовий перехід центрів політичної ваги від Києва до Владіміра-на-Клязьмі, далі до Москви (1326-28), Санкт-Петербургу (1703) і назад до Москви (1918). Ця схема побудована на сумнівному припущенні прямої послідовності від Київської Русі до Московської держави (через Владіміро-Суздальське князівство) до Російської імперії і, ясна річ, до Радянського Союзу як наступника імперії.

Ця схема, розкритикована українським істориком проф. Михайлом Грушевським 1904 і наступних років, насправді затемнює дійсне походження російського народу, привласнюючи йому Київський період та ігноруючи обставини й умовини, за яких російський народ виник на Владіміро-Суздальсько-Московській території.³ Ці дві одиниці, Київ і Владімір, дуже різнилися між собою, не зважаючи на той факт, що предки росіян, плем'я в'ятичів, отримали християнство від київських місіонерів. Треба взяти до уваги, що київські місіонери, послані до поганських в'ятичів (святі мученики Кукша й Никон), були забиті в'ятичами — їм відрубали голови 1113 року.⁴

Отже, російські історики, претендуючи на Київську Русь, великою мірою ігнорували дійсний початок російського народу, який полягає у взаємодіях таких племен, як в'ятичі з їхніми угро-фінськими сусідами і татарами.

2. Показовим для цього привласнення є неправильний англійський переклад назви руського літопису «Повесть временных лет» як «Російський початковий літопис» («Russian Primary Chronicle») у виданні Samuel H. Cross and Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor (eds.), «The Russian Primary Chronicle, Laurentian Text» (Cambridge, Mass., Mediaeval Academy of America, 1953; Publication No. 60). У цьому перекладі ім'я князя «Володимир» неправильно пишеться в російській його формі «Владимир». Пор. «Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку» (Ленинград, изд-во Академии Наук СССР, 1926).

3. Михайло Грушевський, Традиційна схема «російської» історії і проблема раціональної організації історії східних слов'ян. «Анали Української Вільної Академії Наук у США», том II, ч. 4, 1952, стор. 355-64.

4. Митрополит Іларіон, Українська патрологія, «Наша Культура». Вінніпег, 1965, стор. 77 і 84. Див. також G. P. Fedotov op. cit., стор. 151 і 343.

Докази на користь теорії перенесення центрів щонайменше дуже легковажні і побудовані переважно на тому, що київський митрополит Максим (який був греком, а не народженим на Україні) втік із Києва 1299 року і вирішив шукати притулку у Владімірі після того, як Київ був зруйнований ще 1240 року під час монголо-татарської навали. А проте Київська митрополія була відновлена в середині 14 століття, й Україна мала після того свою власну де факто автокефальну Православну церкву, і цей факт зводить нанівець ідею, ніби церковний осередок перенісся до Московії.

Православна церква на Україні не була під московським контролем аж до 1685 року. Але фактом є, що Владімір-Суздаль і Московія (після 1300 року) мали свою власну митрополію, яка претендувала бути для «всеї Русі» (хоч тоді цей термін мало що значив через роздрібленість Русі), і на цій підставі володарі держави претендували на політичну зверхність від імени «усієї Русі».

Теорія «перенесення осередків» є, історично беручи, відносно недавною, як і російська національна історіографія. Вона розвинулася в зв'язку з розвитком російської національної свідомости, починаючи з 18 століття, і як наслідок політичних вимог Російської імперії й імперської політичної системи, що народилася за царя Петра I. І справді, він найняв чужинців (німців Гергарда Фрідріха Мюллера, Готліба Баєра й Августа Людвіга фон Шльоцера) приготувати архівну підставу під історичний родовід, якого нова імперія потребувала, щоб підкріпляти багато із своїх претенсій.⁵

Отже, теорію «перенесення осередків» і привласнення Київської Русі треба розуміти в термінах імперіялістичних претенсій та намагань, починаючи з Петра I, знищити українську мову і влити українців, так званих «малоросів», в імперський потік історії та надати цьому потокові характеру історичної неминучости, конечности і долі імперії. Претенсіями на Київ, як на історичну спадщину, Російська імперія могла також підсилити свої домагання експансії на південь.

Варте уваги те, що можливо було розвинути іншу теорію «перенесення осередків», беручи Новгород («Господин Великий Новгород») за попередника Москви і датуючи це перенесення 15 століттям, коли московський князь Іван III захопив Новгород 1478 року. Новгород мав важливі досягнення і в багатьох відношеннях був у ранні часи суперником Києва та мав торговельні зв'язки з німецькими Ганзейськими містами. Проте, теорія «перенесення

5. Див. Hans Rogger, «National Concioussness in 18th Century Russia» (Cambridge, Harvard University Press, 1960), особливо розділ 5: «The uses of History».

осередків», пов'язана з Новгородом, була б менше вигідною для Московії в створенні імперської політичної системи.

Таким чином можна сказати, що теорія «перенесення осередків» містить у собі непорозуміння щодо історичних аргументів, на яких вона базується, але вона була вдало задумана як засіб для квазілегітимації. Дуже показове, що з темної давнини російські націоналістичні історіографи обстоюють твердження, ніби російська історія мусить починатися з Києва на етнічно українській території, а не з Новгорода, на етнічно російській території.

Третє важливе непорозуміння пов'язане з питанням: коли починається українська історія? Російська історіографія, забравши собі Київський період, відмовляє українцям у будь-якій окремій історії, побудованій на свідоцтвах про події, що відбувалися на території України перед 14—15 століттями. Натомість російські історики обстоюють штучну конструкцію, нібито спільну «староросійську націю», яка немов би існувала з дев'ятого до 13 ст. і з якої, як вважають, постали російська, українська й білоруська нації. Тут можна запитати: чому мусіла існувати «староросійська», а не східнослов'янська нація?

Накинутий росіянами (хибний) погляд, зрозуміла річ, пов'язаний з теорією «перенесення осередків» і має на меті підсилити її. А проте однаково (або навіть більше) резонно можна припустити можливість іншого перенесення осередків: з Києва до Галицько-Волинської держави на Західній Україні, якої не заторкнула навала монголо-татар. Хоча Галицько-Волинська держава пізніше стала частиною багатоетнічної Польсько-Литовської держави, її стійкість, як живучої політичної одиниці протягом 13 століття, немов кидає виклик російській версії «перенесення осередків». Адже перенесення до Галичини й Волині дає доказ тривалості української політичної традиції, наперекір претенсії Москви на пріоритет у вирішенні українського майбутнього.

Той факт, що українці зберегли свою ідентичність від часу занепаду Київської Русі до 17 століття, показує, що такі існує українська історія, давніша на п'ять а то й більше століть за той початковий пункт, який їй відводить російська (і офіційна радянська) історіографія. Незаперечним фактом є те, що українці не мали важливих контактів з Московією від 13 до 17 століть (1240—1654) і ці два народи жили дуже відокремлено, відділяючись один від одного і державними межами і різницею культурних сфер.⁶

В російській історіографії — яка домінує у викладанні

6. Див. Omeljan Pritsak and John S. Reshetar Jr., *The Ukraine and the Dialectics of Nation-Building*. «Slavic Review», Vol. XXII, No. 2, June 1963, pp. 234-43.

східноєвропейської історії в США — цим століттям окремого існування українського й російського народів приділяється мало, а то — й жадної уваги. В російській історіографії українцям починають приділяти (небагато) уваги тільки після того, які східні українці вступають у зв'язок з Московською державою (квазіпротекторат чи спілка) з підписанням Переяславської угоди 1654 року.

Таким чином українська історія в її російській версії спершу утята а потім влита в так звану «російську історію» шляхом претенсій на Київську Русь і теорії перенесення осередків. Прислугуючися вимогам імперської системи «російська історія» селективно поглинула й спотворила історію двох інших східнослов'янських народів — українського й білоруського.⁷

Четверте непорозуміння є наслідок суперечки про саме ім'я «Україна» і про вживання його в англійській мові з артиклем. Назва «Україна» зустрічається вперше в літописі «Повість временних літ», у записі під роком 1187. Етимологічно ця назва ймовірно має відношення до слова «край» (територія) та «країна». У початковому вжитку воно означало окраїнні землі і вживалося для означення східних межових частин Київської Русі, суміжних із землями половців і, пізніше, татар. Від 17 століття, як ясно видно з мап тих часів, цей термін виявляється для центральної України як території приблизно в такому сенсі, як ми знаємо її тепер.

Але сталося багато плутанини і викривлень від спроб російських та польських «перекладачів» визначити Україну як прикордонну територію чи пограниччя між Польщею й Росією. Плутанина була навмисна, застосована з політичною метою, щоб пов'язати ім'я «Україна» з російським словом «окраина», тобто «периферія». Мета такої гри слів була — створити враження, що Україна є не що більше, як периферія Московської держави або Росії, російська провінція, хоч навіть поверховий розгляд історичного розвитку України викликає сумнів щодо такого твердження.

Намагання зменшити чи знизити значення України до пограничної землі (як тепер це розуміють) споріднене з ужитком в англійській мові артикля «the» перед її назвою — «The Ukraine». Ті, хто відкидають вживання цього артикля, також відкидають ідею про «пограничну землю»; ті, хто вперто дотримуються вживання

7. Російська історіографія, як зазначив Грушевський 1904 року, радше зосереджувалася на історії російської держави, ніж російського народу. Грушевський зазначив, що «україно-руська» нація жила століттями без національної держави і потрапляла під вплив різних організованих держав. Ці впливи на її національне життя треба брати до уваги; але політичний фактор протягом століть бездержавности неминуче мусів відогравати менше важливу роль, ніж економічні, культурні й національні фактори (Грушевський, цит. вище, стор. 361. Див. ще Stephan M. Horak, *Periodization and Terminology of the History of Eastern Slavs: Observations and Analyses*, «Slavic Review», Vol. XXXI, No. 4, December 1972, pp. 853-62].

артикля, ймовірно також, у більшості, тримаються архаїчного визначення України як пограниччя. У цьому вживанні ховається натяк на те, Україна не може стояти одна, окремо, що вона мусить бути частиною якоїсь більшої одиниці. Так само артикль уживають в англійській мові, говорячи про П'ємонт, і вживання артикля при назві Україна зводиться у своєму значенні до того самого. Пишучи про Україну по-англійськи, почали вживати артикль (якого нема в слов'янських мовах) що є наслідком неправильного перекладу, і це, без сумніву, ще збільшило непорозуміння щодо України, у висліді прихованого сенсу, на який цей артикль натякає.

П'яте непорозуміння стосується періоду Козаччини в українській історії і особливо природи української козацької держави і Переяславської угоди 1654 року. Термін «козак» звичайно асоціюється у американській публіці з Росією, хоч він — турецького походження й означає «вільний вояк». Козацтво виникло у висліді потреби захищати південні й східні межі Московської держави й південно-східні межі польсько-литовської держави від нападів кочових народів з позакордонних районів. Отже явище козацтва було не виключно російське — як помилково вважають, — а спільне і для Московської і для Польсько-Литовської держави.

Інше непорозуміння — щодо однорідності козаків.⁸ Насправді ж між ними були великі різниці. Донські, терські, яікські (уральські), сибірські й оренбурзькі козаки можуть бути асоційовані з росіянами. Але запорозькі козаки на Дніпрі були українцями і мали особливу організацію; кубанські козаки також були українці, що відгалузилися від запорозьких козаків.

Запорозькі козаки підняли повстання проти польської влади 1648 року під проводом свого гетьмана Богдана Хмельницького, до них приєдналося українське селянство. Намагаючися захистити свою (шойно отриману) незалежність, українська козацька держава уклала з Московською державою контроверсійну Переяславську угоду (1654), яку українці розглядали як встановлення спілки чи квазіпротекторату, тоді як росіяни вважали її актом переходу в підданство цареві.

На протязі більше ніж століття автономія української козацької держави (визнаної за Переяславською угодою) постійно порушувалася і поступово урізувалася. Знищення в 1775 році Запорозької січі на дніпровському острові Хортиці і запровадження рабства в Україні російською імператрицею Катериною II в 1780-их роках

8. Це непорозуміння можна знайти у Arnold Toynbee, «A Study of History» і у Philip Longworth, «The Cossacks» (New York, Holt, Rinehart and Winston, 1970). Див. критичний есей: Ivan L. Rudnytsky, A Study of Cossack History, «Slavic Review», Vol. XXXI, No. 4, December 1972, pp. 870-5. Пізнорідність козаків не відзначена також у William H. McNeill, Europe's Steppe Frontier, 1500-1800 (Chicago, University of Chicago Press, 1964).

рідко згадувані з належною увагою в американських підручниках історії.

Так само не звертають ці підручники уваги на український бароковий стиль з його унікальними церковними банями. Лівобережна шляхта, що грала важливу роль в розвитку українського національного руху, складалася з козацьких нащадків. Козацька повстанська діяльність захопила Тараса Шевченка, який через свої вірші став національним пророком для українців.

Таким чином козацтво і єдина в своєму роді українська козацька держава відіграли в українській історії роль, якої козацтво не грало в російській історії.

ВИСНОВКИ

За деякими винятками, обмежене й недостатнє знання України, набуте американськими студентами, є наслідком уривчастого і дуже неповного трактування української історії протягом курсу, що звичайно має справу з «історією Росії». Українська історія про цьому лише поверхово заторкується тоді, коли вона може мати якийсь стосунок до російських подій.

Київський період української історії називають тут історією «Київської Росії» і запровадження християнства в Україні 988 року називається запровадженням християнства в Росії, не зважаючи на те, що, як згадано було вище, предки росіян відтяли голови двом київським місіонерам у 1113 році, — століття з чвертю пізніше. Звичайно згадують про Переяславську угоду, гетьмана Богдана Хмельницького, Теофана Прокоповича, Гоголя, Шевченка і Катерину II та закладення міста Одеси.

Такий стан речей має багато різноманітних причин.

Сюди входить недостатнє викладання географії в середній школі й у каледжах; фактом є, що багато студентів не знають, що Україна лежить між Росією й Угорщиною, між Польщею й Румунією та між Білоруссю й Чехо-Словаччиною.

Проте, головна причина полягає в тому, що в американських каледжах й університетах викладають курс російської історії, в який не включається історія Радянського Союзу і приділяється мало уваги (якщо взагалі приділяється) неросійським народам. Крім того, більшість курсів російської історії в каледжах не приділяє належної уваги історії московського і російського експансіонізму й розбудовування імперії. Більшість професорів російської історії немов би не розуміють, що історія Росії як імперської системи є щось значно більше, ніж російська історія, тобто більше, ніж історія російського народу.

Американські історики, спеціалізовані на російській історії, мають нахил некритично приймати всі догми російської національної історіографії. Найвидатніший український історик, Михайло

Грушевський, який своїми науковими публікаціями не поступається найкращим російським історикам, не має відповідної уваги від тих, хто вчить російської історії. Некритичне приймання російського історика Василя Ключевського і нехтування Михайлом Грушевським треба зрозуміти в світлі обставин, за яких навчання російської історії в Сполучених Штатах почалося й розвивалося.

Перед другою світовою війною лише декілька університетів мали катедри російської історії (Гарвард, Єйл, Колюмбія, Мічіганський, Чікагський, Стенфордський і в Берклі). У Гарварді, Єйлі, в Мічіганському, в Стенфордському університетах і на одному з двох професорських місць у Колюмбії професорами були добре відомі російські емігранти - історики. Два видатні російські емігранти — соціологи (в Гарвардському й Фордгемському університетах) сприяли процесові зрозуміння Радянського Союзу в такій формі, яка мала тенденцію зробити його синонімом Росії і обмежити нею. Покійний Семюель Н. Гарпер, професор російських студій університету в Чікаго, був представником цього культурного русофільства, яке неминуче прагне вплинути на розуміння російської політичної історії⁹.

Я не хочу натякати, що існувала свідомо змова, щоб замовчати або викривити історичні відомості при навчанні та дослідженнях, але я думаю, що існувала і, можливо, досі існує (квазі)«змова» незнання, байдужості і небажання відкинути чи змінити раз усталені способи думання.

Ця обставина також мала свій початок у ставленні, що відбулося у взятому на себе президентом Вудро Вілсоном зобов'язанні реставрувати «єдину й неділиму» Російську імперію в 1919 році. Хоча президент Вілсон прикладав принцип національного самовизначення до Австро-Угорської та до Оттоманської імперій, він не був схильний застосовувати його до покійної Російської імперії.¹⁰

9. Див. Samuel N. Harper, *The Russia I believe in, Memoirs, 1902-1941* (Chicago, University of Chicago Press, 1945); також Clarence A. Manning, *A History of Slavic Studies in the United States* (Milwaukee, Wis., Marquette University Press, 1957), pp. 30-1

10. Деякі учасники Inquiry (спроби вілсонівської адміністрації плянувати мир у 1917-19 роках на основі студій, роблених фахівцями-науковцями) схилилися на користь незалежності України. У числі їх були Волтер Ліпман і Франк Кобб а також полк. Едвард М. Гавз, який стояв за розчленування колишньої Російської імперії. Проф. Франк Голдер був проти незалежної України і захищав дальше об'єднання України з Росією. Вілсон і державний секретар Роберт Лансінг були проти самовизначення, за винятком Польщі та Фінляндії. Очевидна мета Вілсона була — не наштовхувати росіян на підтримку більшовиків, як захисників російської політичної спадщини, і здобути прихильність Росії по поваленні більшовизму. Державний Департамент США у своїй політичній декларації, поданій до Комісії для мирних

Вілсон був прихильний до незалежності для Польщі та Чехо-Словаччини, але не для України, самовизначення було добрим для поляків і чехів, але не для українців.

Дуже мало американських дипломатів цікавилися Україною, і колишній посол Джордж Кеннан уподібнив у 1951 році Україну до Пенсільванії в спосіб, який виявив жахливу байдужість і незнайомство з історичними матеріалами, так само, як і зловживання ідеєю історичних та географічних аналогій.¹¹ Цей нещасливий випадок є показовим для фактів історичного нерозуміння, які доводилося переборювати фахівцям з української історії.

Мало американських журналістів відвідували Україну й писали про неї, і сьогодні дуже трудно знайти матеріали, прислані з української столиці (так само, як рідко можна знайти кореспонденцію про новини з Ленінграду, другого за розміром міста Радянського Союзу).¹² Радянський уряд у великій мірі відповідальний за цю ізоляцію України від засобів інформації, і ця обставина — наслідок свідомої політики — помагає тримати Україну в «тіні».

До того ж про росіян, як про національність, часто бували прихильні згадки в пресі Сполучених Штатів, тоді як більшовики, чи радянські комуністи, мали загалом неприхильні відгуки, за винятком першого п'ятирічного пляну і років війни 1941-45, коли більшовізм набув певної пошани. Звичка до терміну «російський» відбивається в назві організації американської громадської допомоги, яка намагалася допомагати радянському населенню протягом війни; вона багатозначно називалася «Russian war Relief».

переговорів у Парижі (29 жовтня 1919), заявив: «На основі проведених досліджень Департамент схильний розглядати український сепаратистичний рух переважно як наслідок австрійської та німецької пропаганди, що прагне зруйнувати Росію. Він (Департамент) неспроможний вбачати достатню етнічну підставу для побудови окремої держави і не є переконаний, що існує дійсна потреба народу в чомусь більшому, ніж вища міра місцевої автономії, як буде природно виходити з установа в Росії модерного демократичного уряду, федеративного чи ні. Департамент вважає, відповідно, що політика Сполучених Штатів... мала б радше підтримувати принцип суттєвої єдності Росії, ніж сприяти сепаратизмові». Цитовано з Constantine Warvariv, *America and the Ukrainian National Cause, 1917-1920* in «The Ukraine, 1917-1921: A Study in Revolution», ed. by Taras Hunczak (Cambridge, Harvard Ukrainian Research Institute, 1977), pp. 178-9. Див. також Linda Killen, *Self-Determination vs. Territorial Integrity, Conflict within the American Delegation at Paris over Wilsonian Policy toward the Russian Borderlands*, «Nationalities Papers», Vol. X, No. 1 (spring 1982), pp. 65-78.

11. George F. Kennan, *America and the Russian Future: «Foreign Affairs»*, Vol. 29, No. 3 (April 1951), p. 360.

12. Винятком серед американських журналістів був William Henry Chamberlin, що надрукував «The Ukraine, A Submerged Nation» (New York, Macmillan, 1944). Навпаки Harrison Salisbury — журналіст, який багато писав про Радянський Союз, — обмежує свої зацікавлення майже виключно Росією і по суті цілком ігнорує Україну.

Президент Франклін Рузвельт, як і прем'єр-міністер Вінстон Черчілл, часто згадував про Радянський Союз, як про «Росію». Така недбалість у називанні країни «звичним», але не правильним (і не офіційним) ім'ям вказує на стійкість усталених шаблонів мислення і небажання вбачати різницю.

Окремо від культурного й політичного русофільства і некритичного сприймання російської національної історіографії американськими істориками та дезінформації в пресі та радіо, додаткова причина браку обізнаности американців з Україною в природі ранньої української еміграції до Сполучених Штатів. Українські імігранти між 1880-ими й 1920-ими роками були робітники й фермери, люди переважно селянського походження, які багато зробили у галузях американської промисловости й агрикультури. Але між ними було дуже мало інтелектуалістів.

Крім того, значне число цих імігрантів було з Карпатської України — району, зі слабше розвинуеною з давніх часів свідомістю. Обставини імігрантів з Карпатської України сильно різнилися від обставин імігрантів зі Східньої Галичини; ці останні мали дуже добре розвинену національну свідомість, пов'язану з розвитком української літературної мови і писаннями таких авторів, як Іван Франко, Маркіян Шашкевич і Василь Стефаник. Галицькі українці сприйняли літературну спадщину Тараса Шевченка і його наступників, а також, з допомогою східньоукраїнських вчених і філантропів з Російської імперії, заснували 1873 року у Львові Наукове Товариство імени Шевченка.

Отже, галицьким українцям довелося поборювати вузький провінціалізм і обмежений світогляд імігрантів з Карпатської України, яким бракувало своєї розвинуеної інтелігенції і володіння добре розвинуеною літературною мовою.

Природа української іміграції змінилася після другої світової війни, коли до Сполучених Штатів приїхало багато нових імігрантів-українців з професійною освітою і високим інтелектуальним рівнем. Ця якісна зміна в українській іміграції в Сполучених Штатах (як і в Канаді) спричинилася до поширення студій з українознавства і до більшого визнання України в американському науковому житті.

Важливий перелім стався, починаючи з 1950-их років, у висліді публікації значної кількості дисертацій на українські теми.¹³

13. John A. Armstrong, «Ukrainian Nationalism, 1939-1945» (New York: Columbia University Press, 1955; 2nd ed. , 1963).

Yaroslav Bilinsky, «The Second Soviet Republic, The Ukraine after World War II» (New Brunswick; N. J. : Rutgers University Press, 1964).

Jurij Borys, «The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine» (Stockholm, 1960); друге видання вийшло під назвою «The Sovietization of Ukraine, 1917-1923: The Communist Doctrine and practice of National Self-Determination» (Edmonton, Alberta: The Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1980).

Ці праці, з яких більшість написана фахівцями з політичних наук, обговорювалися в наукових журналах і зробили чималий внесок до наукової літератури. Працювали над заторкнутими там питаннями фахівці з політичних наук тому, що історики, за кількома винятками, приділяли їм мало уваги.

Якщо непорозуміння стосовно української історії все ще вперто існують, то з тієї причини, що історики не використали «Огляд української історіографії» проф. Дмитра Дорошенка, надрукований 1923 року в Празі і англійською мовою 1957 року у спеціальному випуску Аналів Української Вільної Академії Наук в США, з додатком за роки 1917-56. Ця ґрунтовна праця на 450 сторінок подає історичні джерела з 11 по 20 століття і становить чудовий бібліографічний довідник.

Загальні курси історії України англійською мовою були видані 1939 року в Канаді (проф. Д. Дорошенка) і 1941 року в США «Вступ до Української Історії» проф. Грушевського, у видавництві Yale University Press.¹⁴ Це саме видавництво випустило 1941 року коротку біографію Богдана Хмельницького, написану проф. Юрієм Вернадським (George Vernadsky). За новішого часу двотомна Ukraine: A Concise Encyclopaedia, видана University of Toronto Press (для Українського Народного Союзу) 1963 і 1971 років подала

Basil Dmytryshyn, «Moscow and the Ukraine, 1918-1953» (New York: Bookman Associates, 1956).

Kenneth C. Farmer, «Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era» (The Hague [Boston] London: Martinus Nijhoff Publishers, 1980).

Oleh S. Fedyshyn, «Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution 1917-1918» (New Brunswick, N. J. : Rutgers University Press, 1971).

George S. N. Luckyj, «Literary Politics in the Soviet Ukraine, 1917-1934» (New York: Columbia University Press, 1956).

Paul R. Magocsi, «The Shaping of a National Identity, Subcarpathian Rus', 1848-1948» (Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1978).

Oleh S. Pidhainy, «The Formation of the Ukrainian Republic» (Toronto: New Review Books, 1966).

Richard Pipes, «The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917-1923» (Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1954; revised edition, 1964).

John S. Reshetar Jr. , «The Ukrainian Revolution, 1917-1920; A Study in Nationalism» (Princeton, N. J. : Princeton University Press, 1952; reprint edition, New York: Arno Press, 1972).

Robert S. Sullivant, «Soviet Politics and the Ukraine, 1917-1957» (New York: Columbia University Press, 1962).

Див. також Богдан Винар спільно з Susan C. Holte, Докторські дисертації на українські теми в англійській мові, виготовлені в 1928-78 роках, «Український історик», том XVI, 1979, стор. 108-27.

14. Dmytro Doroshenko, «History of the Ukraine», translated by Hanna Chikalenko-Keller and edited by G. W. Simpson (Edmonton, Alberta: The Institute Press, Ltd., 1939) та Michael Hrushevsky, «A History of Ukraine», edited by O. J. Frederiksen (New Haven, Conn., Yale University Press, 1941).

систематичний виклад української історії з детальним бібліографічним показником.

Наявність великої кількості наукових праць з української історії уможливила значну реорієнтацію за останні роки. Заснування при Гарвардському університеті 1968 року, на спеціальні пожертви, трьох кафедр українознавства (з історії, мови й літератури) і Гарвардського Інституту Українських Студій, разом з активною видавничою програмою, мусять мати далекосяжний вплив на вивчення Східної Європи в Сполучених Штатах. Заснування кафедри Українських Студій при університеті в Торонто 1980 року разом з професорством української історії та Канадського Інституту Українських Студій при університеті Альберта показує, що цей вплив сягає й через державні кордони.

Поява двох наукових журналів, присвячених вивченню України, що почали виходити в 1976—77 роках, — «Журнал Українських Студій» (Торонто) і *Harvard Ukrainian Studies*, — дає змогу мати відповідний форум для дальшого розгортання історичних студій.

Отже, можна сказати, що студії української історії дістали ґрунтовну академічну основу. Проте, вплив цього всього на викладання на рівні каледжа, а тим більше на рівні середньої школи зростає дуже повільно, «по краплині».

Викладання історії не мусить лише підтримувати статус кво і тих, хто, здавалось би, пустив коріння як переможець.

Завжди важливо зондувати, проникати крізь поверхню явища і досліджувати, що є під сподом. Це особливо важливе у вивченні Радянського Союзу; там побудовано детально вироблену завісу; її підтримують, великим коштом ті, хто тримає владу, бо для них це є засіб вплинути на розуміння Заходом Росії й Радянського Союзу.

Вивчення української історії допомагає проникнути крізь цю завісу. Воно помагає також повніше розуміти і російську історію. Проте, українська історія заслуговує вивчення і заради неї самої. Це — складна й багатостороння історія, яка визначає єдине і своєрідне історичне місце України поміж Сходом і Заходом і її намагання зберегти свою ідентичність.

Погром з продовженням

Надія Світлична

12 січня 1982 року минуло десять років від того лиховісного дня, коли серед української інтелігенції (переважно творчої і вільнодумної) пройшли, як пошесть, обшуки, арешти і конфіскації.

Перед цим ніщо, здається, не віщувало біди. Під Новий рік, як і в попередні зими, ходили численні студентські ватаги колядників. Колядували й у нашій хаті, а під ранок дехто з них прийшов навіть зорювати і лишити в мене своє колядницьке спорядження. Я жила тоді удвох зі сином-немовлям у великій старій хаті на Байковій горі — біля самого цвинтаря. У ті дні тимчасово жила з нами також старенька хвора братова теща. Але місця — бодай на підлозі — вистачало.

Через кілька днів у хаті знов було людно: брат з дружиною, Євген Сверстюк з родиною, Микола Плахотнюк та інші наші найближчі прийшли привітати мого дворічного одинака з днем народження. Хіба могла я тоді припустити, що декого з них бачу востаннє?

Правда, Микола Плахотнюк через пару днів забіг ще раз — погрітися: хворий, непосидючий, він завжди мерз, особливо коли добирався з кімнатки, яку винаймав у Димері, на роботу в обласний дитячий санаторій. Того вечора він мав з собою текст заяви про щойно створений громадський комітет захисту Ніни Строкатої. Ніна Антонівна вже місяць була під арештом, і ми всі знали, що це — помста за її вірність чоловікові — політ'язневі 25-річнику Святославу Караванському. Це був чи не перший на Україні несанкціонований легальний громадський комітет — предтеча майбутньої Гельсінкської групи. Заяву підписали, подавши свої адреси: московський історик Петро Якір, львівський філолог Ірина Стасів, київський письменник Василь Стус, матрос з Одеси Леонид Тимчук і львівський журналіст Вячеслав Чорновіл.

Микола Плахотнюк, напевно, за дорученням комітету, мав переговорити ще з Зіновією Франко про її участь, а вразі її відмови — до комітету мала ввійти також я.

Хоч у заяві підкреслено, що у своїх діях він дотримуватиметься радянських законів, все ж Микола Плахотнюк (кум Микола, як називали його близькі) жартома сказав мені тоді, що якби його надумали посадити за цей комітет, він ні за що не погодиться сидіти, хібащо в одну камеру з кумою...

Доля жартує по-своєму. Вже того самого року нам і справді довелося сидіти з ним в одній камері кагебівської тюрми, тільки не

водночас: наприкінці літа мене перевели з 41 камери на другому поверсі — до 42, навпроти. А через кілька днів я випадково почула, як у 41 розмовляв з тюремним перукарем кум Микола Плахотнюк. Та це було потім — через кілька довгих, як бувають лише в неволі, місяців.

12 січня 1972 року була середа. Для мене, тодішнього завідувача профспілкової бібліотеки Київського холодокомбінату, це був семінарський день, я мала їхати на семінарське заняття до Святошина.

Напередодні я умовилася з братом, що після семінару заїду до нього на Чоколівку (Першотравневий масив).

Разом з іншими паперами я поклала до торбинки частину спогадів Данила Шумука — людини, яка мала що згадати: більше половини свого життя він просидів у різних тюрмах — у польській за комуністичну діяльність, у німецькій за слов'янське походження і найдовше в радянській — за національні переконання та пошуки правди.

Я редагувала йому ті спогади, і Данило Шумук попросив передати йому всі уривки — відредаговані і невідредаговані, — які в мене ще лишилися.

Перед цим я не тримала їх удома. Мені їх шойно принесли знайомі, разом з іншими самвидавними творами: машинописом повісти М. Осадчого «Більмо», авторською чернеткою публіцистичної статті-рецензії Євгена Сверстюка «Собор у риштованні» тощо. Відібравши уривки спогадів Шумука, я хотіла взяти їх із собою, щоб після роботи передати авторові.

І ще один клопіт я мала того ранку: в сина почалася гарячка, а що він останнього літа був тяжко хворий через простуду, я сама три місяці пролежала в лікарні з підозрою на туберкульозу легенів — то я боялася серйозних наслідків і не могла вирішити: везти його до дитячих ясел чи до лікаря. Був початок восьмої години, треба було збиратися.

Вагання перервав дзвінок. На запитання: «Хто?» — прозвучала коротка відповідь: «Телеграма». Телеграма в такий ранній час не віщувала нічого доброго. Я стривожено відчинила двері. До хати ввійшло кілька незнайомих чоловіків і пред'явили свою «телеграму» — постанову про обшук і вилучення самвидавних творів антирадянського змісту.

Число дванадцять я завжди вважала своїм щасливим, ставилася до нього навіть з якимось сантиментом. Але 12 січня 1972 року я зовсім не почувалася щасливою. То вже пізніше, в концтаборі, зважуючи різні можливі варіанти своєї долі, я схилилася до твердої думки, що мені таки пощастило, що я пізнала ще й цю — без косметики, відверту сторону нашої прекрасної дійсності та пізнала

справжню ціну волі. Адже, замість до мене, могли прийти тоді з обшуком до когось іншого: я не належала до жадних партій чи організацій, не була носієм якихось ідей чи плянів, а що цікавилася літературою самвидаву, то хто ж нею не цікавився, особливо в шістдесятих роках?

Якусь ненормальність свого національного статусу я, звичайно, відчувала (хто ж її не відчував з українців, скажімо, в Києві?), але вихована радянською пропагандивною системою, позбавлена можливості бодай ознайомитися з непофальшованою історією свого народу, я вважала такий статус якщо не задовільним, то неминучим у процесі розвитку людства. Так уже склалося, що один народжується слоном, а другий — «москвою», мусиш миритися з тим, що ти — жінка, а не чоловік, українка, а не росіянка. Добре вже, що не якась там нацменка. І, певна річ, ні на які завоювання чи там твердині я навіть не думала зазіхати.

Тому тяжко було відповідати на дивні питання підполковника Гарбуза під час обшуку: з якою метою ви зберігали те або інше? (До речі, в країні Кагеберії — свої мовні закони: чомусь підполковник був Гарбуз, так само як його колега в Івано-Франківську — Баран, а не Баран.) Пізніше, по кількох місяцях слідства, я збагнула, що це обов'язкові протокольні питання в кагебістів, на зразок: «Як ся маєте?», і для визначення тієї злощасної мети твоя відповідь по суті нічого не означає. На початку слідства я ще намагалася урізноманітнювати відповідь на це стереотипне питання:

- З якою метою ви посилали до табору Панасові Заливасі книжки?
- Щоб підвищувати його професійний рівень.
- З якою метою ви посилали книжкові бандеролі Черноволові?
- Щоб допомогти йому стати на шлях виправлення.
- З якою метою ви посилали книжки Іванові Гелю?
- Щоб він їх читав.
- З якою метою ви посилали теплі шкарпетки і рукавиці Мирославі Тершівській у заслання?
- Щоб вона не мерзла в руки і в ноги.
- З якою метою ви зберігали в себе збірку так званих колядок?
- З любови до мистецтва.

Така розхристаність відповідей, на чітке, стержневе питання в самвидавних справах тільки ускладнює, непотрібно завантажує і без того перевантажених слідчих. Натомість треба так само чітко і недвозначно відповідати: «З метою підриву і послаблення радянської влади».

З метою підриву і послаблення радянської влади я співала народних пісень в хорі «Гомін», а також колядувала під Новий рік, перебравшись на чортика; з метою підриву і послаблення

радянської влади рвала бур'ян на могилі своєї подруги Алли Горської; з метою підриву і послаблення радянської влади клала квіти до пам'ятника Шевченка і плела рукавиці для хворої Марійки Пальчак.

Усе це я усвідомила пізніше, а 12 січня 1972 року моя політична свідомість була на ганебно низькому рівні. Часом мені видавалося несерйозним копірвання дев'ятох дебелих дядьків з солідними погонами і без — у забавках і пелюшках мого дворічного сина. Активний учасник обшуку, оперпрацівник КГБ Руденко (мій давній таємний наглядчач) побачив на якийсь газеті написані олівцем числа. Не знаю, коли і для чого я їх писала, не сумніваюся, що написані вони були бездумно і беззмістовно. Газета миттю опинилася на високій купі інших паперів, призначених до вилучення. Коли старший слідчий КГБ Гарбуз уперше запитав мене, що то за числа, я не знайшла нічого дотепнішого, як сказати: «Звичайно, шифр». Жарт сприйняли і газету відклали. Але Руденко знову й знову підсував її слідчому, бо за відомим правилом кагебістів «лучше перебдеть, чем недобдеть». І під вечір до мого іронічного пояснення ставилися вже з належною пильністю.

Давалася взнаки втома, напруженість, і то не лише моя з дитиною (до туалету — в супроводі, вийти по харчі не можна, і взагалі ти — неприємний гість у своїй хаті, якому нічого «не положено»). Обшук затягся майже до першої години ночі. Руденко кілька разів їздив консультуватися в головний штаб на Володимирську (телефона поблизу не було). По дорозі прихопив для своїх колег ковбаси «Отдельная», і вони, не залишаючи своїх постів, покріпилися. А протоколові не видно було кінця. Тоді вирішили брати все підряд і записувати гуртом і вроздріб. Так і записували в 17-сторінковому протоколі обшуку: листи в ковертах різні — 870 штук; листи без ковертів — 365 штук; листівки з текстами різними — ще скількись там. Фотознятки — теж жужмом. Серед них, наприклад, велика знятка Пабла Неруди з перекладачкою Вірою Вовк. Не знаю, хто з них зазіхав на радянську владу, але знятки не повернули навіть під час урочистого вшанування в Радянському Союзі прогресивного письменника Пабла Неруди.

«Лучше перебдеть, чем недобдеть».

13 січня вранці, відпровадивши до КГБ Григорія Міняйла, який лишився ночувати після несподіваної халепи з обшуком і який прощався зі мною так, ніби йшов на довгі роки, я скочила перед роботою до брата на Чоколівку. Телефон не відповідав, а я хотіла розповісти про вчорашній обшук і просто побачитися. Хіба могла я припустити, що ми побачимося з братом майже через півтора року — на моєму суді?

Вдома не було ні його, ні дружини, лише записка на столі — для мене, очевидно, — що Іван на допиті, повернеться після обіду. Від

того «післябїду» минуло вже десять років, а він усе ще не повернувся...

В хатї було справді, як після погрому. В нього обшук тривав бїльше доби — без перерв і без перекурів. Певно, для детективности промацували навїть стїни й пїдлоги якоюсь апаратурою, фотографували. З книжкових полиць брали те, що не добрали або повернули сїм років тому — у 1965: Збїрник Наукового Товариства іменї Шевченка (у брата було колись 155 томів ЗНТШ), «Географїю» Кубїйовича, святе Письмо, друкарську машинку, яку, було, повернули йому після першого ув'язнення.

Я працювала тоді в профспїлковїй бїбліотеці Київського холодокомбїнату. Менї треба було поспїшати на роботу, натягати на себе маску благополуччя і впевнености в нашому свїтлому майбутньому. Будівникам того майбутнього треба плекати віру, що «жизнь прекрасна и удивительна», їм зовсїм ні до чого каламутити свою морально-полїтичну стїйкїсть якимись погромами, обшуками чи арештами, «никого не представляющих отщепенцев». А начальству — й поготів. Воно й так мало вже досить клопоту з нестандартною бїбліотекаркою: неповних три роки перед тим обшукували й бїбліотеку та забрали там з робочого столу одну частину книги Авторханова «Технология власти» і шість учнівських зошитів зі спогадами Данила Шумука, якї я, на прохання автора, редагувала в рукопису. Пізніше ті зошити менї тихцем повернули, щоб вилучити разом з іншими уривками спогадів Шумука 12 сїчня 1972 року. А скїльки разів так само нишком порпалися ще в бїбліотеці? Про це знав хїбащо оперпрацівник республїканського КГБ Руденко, який опїкувався мною так платонїчно, що я його роками й на очі не бачила.

Коли я вже виходила з братової квартири, задзвонив телефон. Це була дружина Данила Шумука, яка не знала, куди подївся попереднього дня її чоловік. Мав би бути на роботі (він сторожував у рїчковому господарстві на Дніпрі і змінювався через добу), але обїд, приготований на роботу, чомусь лишився вдома, і в хатї якийсь незвичайний розгардїяш, а сусїди кажуть, що бачили його з якимись чоловіками. Я сказала, що сталося в мене і в брата, порадила їй шукати чоловіка за тїєю самою адресою — Володимирська, 33. Але й після цієї розмови я ще не уявляла масштабів покосу 12 сїчня 1972 року.

Брат не повернувся ні того дня, ні наступного, а коли минув час, передбачений для затримання без санкції прокурора, ми вже не сумнівалися, що його заарештували знову. Через кїлька днів дружині (ї матерї в село) прислали й офїційне повїдомлення, що Свїтличного Івана Олексїйовича заарештовано за ст. 62 ч. 1 ККУРСР і він перебуває в слїдчому ізоляторі республїканського КГБ. (Ізоляторами тепер офїційно називають тюрми. Тюрем, так само, як

концтаборів і політичних в'язнів, у Радянському Союзі тепер, як відомо, немає.)

16 січня була неділя, але з огляду на жнива, в КГБ працювали допізна. Мені вручили повістку на перший допит у справі самвидавної літератури антирадянського змісту. Справу шойно почали краяти на окремі шматки і тасувати звинувачуваних за статтями карного кодексу. Я опинилася в колоді з некозирною картою, на першому допиті — як свідок у справі Данила Шумука: першу частину спогадів про його життя я редагувала для автора.

Слідчий — той самий «мій» підполковник Г'ярбуз, який оформляв у мене обшук 12 січня, втомлений, аж очманілий від кількадечної косовиці, почав говорити мені, який бандит Данило Шумук, які в нього руки — в крові по лікті.

— Він же був в СБ, ви знаєте?

Мене це здивувало, бо я знала, навпаки, що Шумук під час збройної боротьби українців за самостійність у 40-их роках був в опозиції до Служби безпеки в ОУН. Але я відповіла лише, що про це не знаю.

— А що таке СБ, ви знаєте? — спитав слідчий.

— Це щось приблизно, як КГБ, — постаралася я пояснити популярно.

Підполковник Г'ярбуз обурено став на захист честі мундира:

— Як ви можете порівнювати? Вони ж різали людям голови, як курчатам!

— А ви? — спитала я наївно.

У подібних ситуаціях кагебісти найчастіше героїчно спрямовують удар особисто на себе. Ось і тепер підполковник Г'ярбуз відповів не без патетики:

— Я нікому не зрізав жадної голови.

— А Шумук? — спитала я в свою чергу, якщо вже переходити на особи.

— О, він різав!

Для когось не обізнаного це могло звучати дуже переконливо, але я знала Шумука вже кілька років, редагувала його спогади, не раз чула його розповіді про своє непересічне, дивовижне життя, проведене в різних в'язницях і таборах — польських, німецьких і найбільше радянських, життя ідеаліста, який невтомно шукав правди і не знаходив її ні в комуністів, ні в фашистів, ні в націоналістів.

Після першого допиту в січні 1972 року було багато наступних, і стосувалися вони різних людей — ув'язнених і не ув'язнених. Формальним приводом тієї або іншої теми допиту були вилучені під час обшуку матеріали або згадки про когось у листі, в записнику тощо. На допити викликали два-три рази на тиждень. Допитував переважно «мій шеф» — старший слідчий Володимир Іванович Г'ярбуз, а часом — його помічники. Я зрозуміла, що на кожную справу

було створено бригади з кількох слідчих. Щоб упоратися з таким навантаженням, республіканський КГБ мобілізував багатьох помічників з обласних комітетів. Так, справу Д. Шумука вів слідчий Харківського КГБ Колпак, підполковникові Г'арбузу допомагав слідчий із Сумського КГБ Доценко. Очевидно, це було водночас і стажуванням для провінційних фахівців, своєрідним підвищенням кваліфікації, а може, й чину.

Серед вилучених у мене матеріалів було багато особистих реліквій. Так, усі листи, які я колинебудь мала, вилучили безповоротно. Мені дотепер шкода, наприклад, батькових листів. Він помер у неповних сорок п'ять років, коли я була студенткою університету. Останній лист від батька я одержала вже після його смерті. Це були дуже дорогі пам'ятки для мене, для КГБ ж вони не мали жадної вартості. А проте їх забрали разом з усіма іншими, як у протоколі сказано, «рукописами різними».

Та чи не найбільшою втратою для мене були листи художниці Алли Горської, моєї близької подруги, що трагічно загинула за чотирнадцять місяців перед погромом. Незадовго перед обшуком 12 січня я позичила ті листи, щоб переписати їх для себе і через них відчутти ближче невідшкодовно втрачену Аллу — рідкісну людину, мужнього громадянина і непересічного мистця. Мені було дуже важливо забрати назад конфісковану епістолярну спадщину Алли Горської.

На одному з допитів слідчий Доценко заявив, що листів Алли Горської мені не повернуть, а знищать їх, бо вона там вживала непристойних (нецензурних) виразів. Мене ця заява вразила. Річ не в тім, що КГБ з успіхом підстаркуватої повії натягає на себе часом маску цнотливості: акторський діяпазон цієї установи, як відомо, дуже широкий. Алла Горська справді не цуралася популярного в усіх верствах радянського суспільства мату, і, мушу сказати, їй це навіть якось особливо личило. Пряма, категорично відверта, життєлюбна Алла особливо в'їдливо виступала проти насильства і його носіїв. Перебуваючи під загрозою репресій, Алла Горська виступала на захист несправедливо кривджених, тому кагебісти шкірою відчували на собі вістря непримиренності Алли Горської і не могли подарувати цього їй, навіть мертвій. Це було головне, а не вдавана кагебівська цнотливість.

Повертаючися після того допиту, я зайшла одразу на головну пошту і надіслала фототелеграму голові Президії Верховної Ради УРСР Щербицькому. В ній я писала приблизно так:

«Навколо загадкового вбивства Алли Горської в Києві було багато різних домислів, чуток і пліток. За однією з найпоширеніших версій, люди звинувачували в її смерті КГБ. Я була далеко від такого припущення, по можливості навіть заперечувала це.

Сьогодні на допиті слідчий КГБ Доценко сказав мені, що вилучені в мене листи Алли Горської буде знищено. Якщо це

станеться, то в обох злочинах — у знищенні листів Алли Горської і в смерті їх автора — я вбачатиму одного вбивцю».

За якийсь час мене покликали до Президії Верховної Ради УРСР. Ідеологічний заступник голови товариш Фурдило вибачився, що тов. Щербицький не може особисто відповісти на мою телеграму (потрясаюча галлянтність!), — мав зі мною півторагодинну розмову про Аллу Горську.

В ході цієї бесіди я довідалася від Фурдила, що слідство в справі вбивства Алли Горської вже закінчилося. Слідчі Київської обласної прокуратури Страшнов і Логінов довели, що Аллу Горську вбив її свекор на ґрунті ревнощів, а сам покінчив життя самогубством, поклавши голову під поїзд. На моє прохання ознайомитися з матеріялами слідства тов. Фурдило тут таки, «не отходя от кассы», в моїй присутності зателефонував до свого колеги Федора Кириловича Глуха, та прокурор республіки пояснив мені через нього, що, на жаль, мене з матеріялами слідства в справі вбивства Алли Горської ознайомити не можуть, оскільки я не є її кривною родичкою.

Між іншим, ця історія з листами Алли Горської збудила в мені перший серйозний сумнів у непричетності КГБ до її вбивства.

Пізніше, вже повернувшись з ув'язнення, я мала в КГБ одну принагідну розмову про Аллу Горську та причини її смерті. Викликавши мене в 1977 році на допит у справі Мариновича і Матусевича, ув'язнених членів Української Гельсінкської групи, капітан Берестовський почав нарікати, що ось, дехто навіть у смерті Алли Горської намагається абсурдно звинувачувати КГБ. Коли я сказала, що за останні роки я теж упевнилася в причетності КГБ до її смерті, — слідчий підвищеним тоном почав обурюватися, як можу я, освічена жінка, говорити такі нісенітніці.

Тоді я навела йому такі аргументи: якщо влада та її карні органи не причетні до смерті цієї художниці, то чому так старанно вони викреслюють будь-яку згадку про неї, чому так нетерпимо ставляться до самого імени Алли Горської? Адже навіть у монографіях, чи в «Словнику художників», де згадують її роботи, ніде не названо її імени. І це при живих свідках — під репродукціями її творів підписують інших авторів чи, скажімо, співавторів, а на її ім'я накладають табу!

Капітан Берестовський відповів: «Ми ж не можемо популяризувати творчість антирадянськи настроєної людини!» На що я заперечила, що, поперше, від популяризації до заборони — «дистанція огромного размера», а подруге, Алла Горська ніколи не була під судом, ні навіть під слідством, звідки ж такий безапеляційний висновок про її антирадянські настрої? Та навіть у тих, чії твори слідство й суд визнали антирадянськими, їхні твори вилучили з продажу і з бібліотек, скажімо, але не приписували тих творів ні іншим авторам, ні співавторам.

Берестовський сказав, що він ніколи не розмовляв з Аллою Горською, але бачив, як вона непристойно поводитися: сиділа в кабінеті слідчого в КГБ, закинувши ногу на ногу, курила і зверхньо сміялася!

Я зрозуміла, що саме цієї природної гідності Алли Горської вони не можуть їй вибачити.

До речі, капітан Берестовський поведився зі мною переважно стримано і навіть з невластивим для цієї установи почуттям гумору. Так, на згаданий допит я прийшла разом зі своїм семирічним сином Яремою. Слідчий хотів залишити його в іншій кімнаті, але я не погодилася. Я сказала, що він уже їздив зі мною на допити в Донецьке і на суд Миколи Руденка, він щотижня ходить зі мною до міліції на регулярні бесіди з приводу адміністративного нагляду, і, зрештою, я сподіваюся, що в його присутності він не заганятиме мені голки під нігті.

Капітан пішов по інструкції. Повернувшись, він майже урочисто заявив: «Надіє Олексіївно, ми вирішили, що сьогодні не будемо вам заганяти голки під нігті». Так мій син був мимовільним свідком цієї розмови про його хрищену матір Аллу Горську.

Минуло вже понад десять років від дня її смерті. Те покоління, якому сьогодні, скажімо, двадцять років, нічого не чуло про неї, а якщо хтось і чув, то це якийсь нечіткий відгомін легенди про Аллу. Всяка ж легенда переважно відходить від правди в якийнебудь бік. Згадаймо навіть відносно свіжі легенди з недавньої історії, хоча б про історичний залп «Аврори», якого, виявляється, взагалі не було.

У лютому й березні 1972 року допити часто провадив слідчий Доценко, якого перекинули до Києва з Сумського відділу КГБ. Він дедалі впевненіше почувався, виконуючи своє службове завдання на республіканській сцені. Наші стосунки не були найкращими, принаймні після його обіцянки знищити вилучені листи Алли Горської.

Під час допиту в справі Ніни Строкатої ми остаточно розбили з ним глек. З Ніною Антонівною ми познайомилися після того, як восени 1965 року заарештували її чоловіка Святослава Караванського і без суду відправили до табору досиджувати 25-річний термін ув'язнення. Він був відомий автор самвидавних творів, зокрема популярне було його клопотання, адресоване прокуророві УРСР з аргументованим проханням притягти до кримінальної відповідальності міністра вищої та середньої освіти УРСР Даденкова Юрія Миколайовича за порушення національної та расової рівноправності; за підготовку некваліфікованих кадрів та дезорганізацію педагогічного процесу в системі середньої й неповносередньої освіти тощо.

Дружина Караванського Ніна Строката — одеський лікар-мікробіолог, приїжджаючи до Києва чи Москви, знаходила собі звичайно притулок там, де її могли зрозуміти і ставилися до неї

співчутливо. Завдяки документальному збірникові відомого журналіста Вячеслава Черновола «Лихо з розуму» (портрети двадцяти «злочинців») справа Караванського стала відомою в ширшому світі, а Ніна Антонівна, втративши багатьох колишніх приятелів, придбала ще більше прихильників в Одесі й поза Одесою.

Наприкінці 1966 року вона взяла мене собі в супутники, їдучи до Мордовського табору на побачення з чоловіком. Побачення їм не дали, бо він відбував чергове додаткове покарання, і, доведена до відчаю, Ніна Антонівна написала тоді заяву начальникові табору в Явасі з копіями Брежневу та редакції газети «Юманіте».

Тих кілька днів ми разом з Ніною Строкатою оббивали пороги табірної адміністрації, а в наступні роки разом ночували, коли вона приїздила до Києва оббивати вищі пороги. Між нами склалися приятні товариські стосунки, тому звістка про арешт Ніни Строкатої 6 грудня 1971 року була приголомшлива і дика. Арештові передували принизливі збори в Одеському медінституті, які вимагали від неї зректися свого чоловіка, і як наслідок зборів — стаття в обласній газеті під назвою «С кем вы, Строкатова?»

Ми не обмінювалися з нею самвидавними творами, не брали участі в якійсь організованій діяльності. Але підтримування товариських стосунків давало привід кагебістам підозрювати щось більше, ніж було між нами насправді, а слідчому Доценкові домислювати антирадянську діяльність за складеним у КГБ сценарієм. Тим більше, що під час обшуку в Ніни Строкатої вилучили мою листівку, в якій я згадувала «Деклярацію прав людини», надруковану в той час у журналі «Кур'єр ЮНЕСКО». Хоч цей журнал можна було тоді навіть передплатити на пошті, — згадка про «Деклярацію прав людини» Доценкові і тим, що за ним стояли, не подобалася. А мені в свою чергу не подобалося, що Ніну в такий нелюдський спосіб змушували зрискати чоловіка і самої себе. Не бажючи бути співучасником цієї розправи, я написала слідчому відповідне пояснення.

А він, покип'ятившись, скільки вимагали службові приписи, склав свою інтерпретацію мого пояснення, за якою від мого імені заявляв: «Мені відомо, що Ніну Антонівну Строкату заарештовано за антирадянську діяльність, і щоб їй не пошкодити, я відмовляюся відповідати на будь-які запитання в її справі».

Тоді я відмовилася підписувати протокол, вимагаючи додати моє, а не його пояснення та ще й обіцяючи оскаржити його дії. Після цього я могла сподіватися від нього чого завгодно, і щоб не наражатися на якусь провокацію, — взагалі перестала з ним розмовляти.

Вийшовши після того допиту, я написала заяву начальникові слідчого відділу Пархоменкові з копією прокуророві республіки, вимагаючи поставити на своє місце слідчого Доценка та заявляючи, що надалі жадної участі в допитах Доценка брати не

буду. Згадала при цьому листи Алли Горської та інші випадки шантажу з боку слідчого Доценка. Після цього було ще кілька безуспішних спроб продовжувати слідство з участю Доценка, одного разу допитував старший слідчий Г'арбуз, а протокол писав Доценко, бо в Г'арбуза права рука була в гіпсі. Була також бесіда з начальником слідчого відділу Пархоменком з приводу моєї заяви.

А за якийсь час — наприкінці березня 1972 року — на черговий допит прийшов незнайомий мені присадкуватий чоловік у сірому костюмі і відрекомендувався, що він — мій новий слідчий капітан Сірик Олександр Миколайович, надалі вестиме мою справу, бо підполковник Г'арбуз уже вийшов на пенсію. А ще він додав: «Надіє Олексіївно, я сподіваюся, що ми з вами знайдемо спільну мову». Признаюся, мені стало дуже тоскно, і ця фраза про спільну мову довго дзвеніла в моїй підсвідомості, як муха в павутинні.

Десь наприкінці березня 1972 року мені оголосили, що я дістала підвищення: із свідків мене перевели до категорії обвинувачених та взяли з мене підписку про невиїзд. Це скидалося на містику: якраз напередодні мені переказали, що радіо «Свобода» передавало, ніби мені заборонили виїздити з Києва та змушують ходити на допити тричі на тиждень. Я ще попросила свого товариша Юрія Бадзя довідатися адресу радіостанції «Свобода», щоб написати спростування. Але виявилось, що спростовувати нічого, бо про мій невиїзд, очевидно, повідомили спершу радіостанцію «Свобода», а потім уже — мене.

Якось на початку квітня 1972 року мій новий слідчий капітан Сірик почав розпитувати, чи відвідують мене знайомі та хто саме. Не бажаючи грати в ту гру, яку мені нав'язують, я відповідала ухильно, приправляючи розмову трохи грайливим тоном, що, хоч не вписувалося в пейзаж кафебістської атмосфери, зате допомагало мені триматися в певному настрої. Отже, мої відповіді були на зразок «або дощ, або сніг, або буде, або ні»: «Хто хоче — приходять, а хто не хоче або не може — не приходять».

Але слідчий Сірик, як і на кожному допиті, мав список підготованих заздалегідь і затверджених запитань та виконував свій робочий плян неухильно. «Чи приходив до вас хтонебудь учора, в неділю?» Я відповідала в своєму ключі, додавши, що раз він так питає, то я не сумніваюся, що їм відомо все: хто, коли і чого приходять, і хоч я не маю чого ховатися з тим, але не хочу відбирати їхнього заробітку. «Ви за мною стежите, це ваша робота, за яку держава платить вам гроші. Я не наймалася до вас в агенти і розповідати про свої особистих гостей вважаю неморальним».

Торгівля тривала далі, слідчий уже відповів за мене, що приходило дві жінки, що одна з них — Оксана Яківна Мешко, що вони мені щось принесли, але що саме? — складалося враження, що це й є основне питання на сьогоднішньому допиті. Але я далі бавилася в кицьку з мишкою і дражнилася вже відверто: «Якщо це

справді для вас так важливе — зробіть обшук, то не тільки знатимете, а й матимете те, що вас цікавить».

Допит тривав довго і крутився весь час навколо того самого питання. Слідчий виходив надовго, мабуть, за вказівками згори, повертався, а я далі бавилася в детективну історію. Я навіть запропонувала робити не обшук, а виїмку, якщо їх цікавлять ці конкретні речі. Як тільки вони привезуть мене додому — я видам ті речі одразу.

Події хилилися до обшуку. Слідчий сказав, що потрібні папери оформили і тепер мене повезуть додому. Оперативник Граб, також стажирувальник, здається, з Запоріжжя, нетерпеливився, їдучи на цю «операцію», та принагідно демонстрував свою літературну ерудицію. Він був молодий і явно хизувався, називаючи прізвища Драча, Вінграновського.

Везли мене, як на прогулянку — легковим автомобілем, жандарми в цивільному, джентлменісті, а поміж ними — невимушена розмова на сторонні теми. Подібна прогулянка відбудеться рівно через чотири роки — з тюрми до музею, але про це — пізніше. Заїхали ще по мого сина до дитячих ясел. Непередбачено застали там мою подругу — Груню Лишак, яка приїхала до мене з-під Києва. Я сказала їй, що маю сьогодні інших гостей, що ці товариші з КГБ їдуть робити в мене обшук. Звичайно, такі вільності не передбачені статутом, і хоч нагода обшукати Груніну торбинку була спокуслива, довелося списати втрату на «усушку й утруску», бо не затикатимуть же вони мені рота прилюдно, в дитячих яслах, граючи роллю моїх приятелів-спутників!

Перед хатою я попередила капітана Сірика, що разом зі мною мешкає братова теща і про частину принесених учора речей знає вона, а про другу частину — я. А щоб не підозрювали нас у змові, я порадила слідчому одразу ізолювати нас одну від одної. Тим часом виникла ще одна непередбачена обставина: в садку з лопатою працював один знайомий, що хотів допомогти чимось по господарству, знаючи мій невикрут, забіг з роботи та взявся скопати город, а свій портфель поклав біля порога. Портфель, звичайно, обшукали відразу, знайомого вписали до протоколу.

Тим часом я дістала з полиці банку варення, яку принесла напередодні Оксана Яківна Мешко, і попросила братову тещу знайти решту принесеного. Розгублена жінка почала тицяти слідчому кошик з картоплею, докладно пояснюючи, що «вот эта, черненькая, была у нас, а вот эту, беленькую, нам принесли, и я ссыпала ее вместе». Слідчий докірливо звернувся до мене: «Надіє Олексіївно, чоґо ж ви зразу не сказали?» — «А ви б повірили, якби я сказала, що то була картопля і варення?» — «Повірів би», — запевнив Сірик. «Може, — кажу, — й повірили б. Але як не ви, то ваше начальство все таки сумнівалися б, чи не зашифровано тут

чогось іще? А так ви провели свою операцію за всіма вимогами законности». Тоді Сірик повідомив, що він має санкцію прокурора на обшук і тепер мусить робити той обшук, теж за всіма вимогами.

Довго шукали понятих: сусіди посилалися на зайнятість, а один, прийшовши на другий день позичити черговий карбованець, розповідав мені, що відповів на їхню пропозицію чітко і недвозначно: «Я ще, падлюки, не дійшов до того, щоб шмонати своїх сусідів». Але понятих привели, обшук зробили і протокол склали, тільки був він унікальний за стандартами 1972 року: замість переліку вилучених речей, слідчий записав: «Ніяких антирадянських документів не виявлено і не вилучено». Звичайно, якиби того вимагав плян, то й «виявили» б і «вилучили», але Сірик був завалений обробкою тих стосів паперу, що вилучив 12 січня його попередник — підполковник Гарбуз. Тому навіть коли оперативник Граб досить оперативно привіз до хати моїх знайомих Клару і Тетяну Плющ (обидві пізніше виїхали на Захід) — Олександр Миколайович Сірик тільки втомлено запитав: «Ви, звичайно, не покажете, що там у ваших торбинках?» — і жінки з готовістю підтвердили: «Звичайно, не покажемо».

Цей епізод був винятковий своєю гумористичністю, хоча навіть у цій історії мені важко було і дотепер ще не вдалося остаточно визначити, хто з нас у тій грі був кицька, а хто — мишка.

Найтяжчим днем за весь час мого слідства було 18 квітня 1972 року. Під час чергового допиту мені раптом оголосили, що я вже заарештована, та сказали написати доручення, кому я довіряю опіку над своїм сином.

Розповідаючи в передсмертних записах про свій арешт, Гелій Снегірьов так описує свій стан: «Сто разів я готувався до цього моменту, до арешту: крикну, впаду, приверну увагу. Тут же я тільки й спромігся, — щоправда, досить голосно (хтось із протилежного боку вулиці чув, бачив, і дружина моя Галя через два-три дні знала, як це все виглядало):

— Що таке? Для чого? Хто ви такі?

Так було з Гелієм Снегірьовим у вересні 1977 року. Від 12 січня 1972 року я теж сто разів готувалася до цього моменту, до арешту, сто разів, залишаючи дворічного сина в яслах, я прощалася з ним, приховуючи гострий щем біля серця — чи побачимось ще ввечері?

А все ж цей момент настав так несподівано, брутально і невідворотно, що я, попри все своє бажання і волю, не могла втримати форму: сльози нестримно бігли по щоках, по руках, на стіл, на папір, — здавалося, як за Шевченком, «не ріки, море розлилось, огненне море». А крикнути чи привернути чиясь увагу взагалі було неможливо: стіни слідчого кабінету були байдужі і звиклі до всяких трагедій, так само, як і господарі тих кабінетів.

Приголомшило усвідомлення, що не десь і не колись, а вже тепер моя дитина плаче, бо до всіх прийшли мами, а його мами

немає і не буде ні сьогодні, ні завтра, ні хто знає — ще скільки дитяча думка битиметься в ґрати безпомічності. Та сильніше від цього шоку було почуття образи і приниження, що вони, мучителі, бачать мої сльози, спостерігають цю жалюгідну сцену і тішаться, а я не можу ні стриматися, ні сховатися від тих циркових глядачів.

Пізніше я зусиллям волі виховувала в собі почуття зверхності, взявши за девізу слова Пришвіна: «Унизительных положений нет, если сам не унизишься». Скільки разів потім довелося роздягатись у камері, відчуваючи на собі крізь завжди відчинене вікно погляди наглядачів (байдуже. — нахабні чи співчутливі!). І навчилася абстрагуватися, зосереджуватися на чомусь суттєвішому.

Але тоді я ледве сформулювала ту заяву, що доручаю утримувати й виховувати сина братовій дружині, Світличній Леониді Павлівні, а крім неї, доручаю брати участь у вирішенні важливих питань його виховання своїй матері і хрищеним батькам сина Яреми. Були ще якісь формальності щодо бібліотеки, в якій я працювала і була матеріально відповідальною, була розмова слідчого з братовою дружиною по телефону в моїй присутності — їй теж повідомили офіційно, що мене заарештовано, та впевнилися, що вона забере до себе дитину. А тим часом присутній на допиті начальник слідчого відділу Пархоменко знову почав говорити, що вони ж — люди і по-людськи все розуміють, і якби я тільки розважніше поводитися... «Зрештою, — сказав Пархоменко, — ми ще можемо дати Вам можливість переночувати вдома, щоб ви добре подумали...» Я ще гостріше відчула принизливість своєї мишачої ролі — уже в котячих пазурях, і роздратовано відрубала йому: «Прошу припинити цю торгівлю; заарештували — то ведіть до камери».

Мені не раз доводилося зауважувати, що в розповідях про якісь минулі події все виглядає в іншому світлі, якимось героїчніше чи що, зокрема щодо ролі оповідача в тих подіях. Бачу, що в моїй розповіді теж є ця тенденція. Звичайно, якщо я кажу «відрубала», — то все уявляється зовсім інакше, ніж було насправді. У дійсності було червоне спухле обличчя, розмазаний ніс, і я не відрубала, а промимрила ту фразу. І все ж я до сьогодні вдоволена, що промимрила тоді саме так: «Прошу припинити цю торгівлю».

Тоді я до кінця не розуміла, що котре щастя не в тому, щоб з'їсти мишу, а саме в садистській грі з приреченою жертвою. Я була спустошеним і збайдужілим партнером — і це псувало їхній апетит. Але гра продовжувалась. Я не мала ні крихти ілюзій, — це їх, видно, розчаровувало. Не мала ілюзій, не вірила й тоді, коли вони «вирішили» таки відпустити мене ще, додому, тим більше, коли, вже минувши всі лябіринти від двадцять третього кабінету на другому поверсі, ми з слідчим Сіриком зупинилися ще перед самим виходом на вулицю — ще щось чекати. Я вже знала, що не матиму ілюзій ні тоді, коли мене справді відпустять, ні в тролейбусі, ні в своїй хаті, бо

припинити гру вони можуть будь-коли, навіть як я обійматиму дитину.

Сірик далі щось говорив, що мені б треба було повчитися в Зіновії Тарасівни Франко, що ось вона, мовляв, вчасно зорієнтувалася: Зіновія Франко публічно покаялася в своїх і чужих гріхах, коли над нею тільки нависла загроза арешту. На цю дружню пораду слідчого я якось огризнулася, що пора б уже кінчати забаву. Слідчий, капітан Сірик, мій земляк із Сватового Луганської області, сусіднього з нами району, — такий собі сватівський дядько — незлобивий і простий, почав щось примирливо: «Надіє Олексіївно, алеж я особисто...» Я перебила йому, ковтнувши ту неприємну кульку, що застягла в горлі: «Олександрє Миколайовичу, вибачте, але й на вас особисто я не можу зараз дивитися інакше, як на звичайного садиста».

Після цього ми ще якийсь час постояли з ним мовчки, потім він десь телефонував, мене відпустили, а я всю довгу дорогу додому чекала, на якій же зупинці вони мене знову завернуть. Чекала навіть тоді, коли вже зустріла перелякану братову, що несла мого дворічного сина з ясел.

Я приблизно догадуюся, яких наслідків сподівалися слідчі від цієї імітації арешту. Та наслідки, здається, трохи не збіглися з їхнім розрахунком. Від наступного дня, 19 квітня 1972 року, слідчий Сірик протягом кількох місяців сумлінно записував до протоколу мою стереотипну відповідь на всі запитання:

«Оскільки в розіграваному спектаклі слідчі органи КГБ вживають шантаж і підступність як узаконені правила гри, — свідомо відмовляюся брати в ньому участь, а отже й відповідати на будь-які запитання».

На другий день після імітації мого арешту 18 квітня 1972 року я була знову на допиті — тепер, як і щоразу надалі, з милом, зубною щіткою й піжамою в торбинці — на всяк випадок. Під час обідньої перерви, коли слідчий Сірик пішов, як звичайно, до своєї кафебівської їдальні на Ірининській вулиці, я випила традиційну чорну каву на розі Володимирської і Свердлова та забігла до видавництва «Дніпро», щоб побачитися з Іваном Дзюбою. Такі відвідини я часом практикувала, бо наші перерви майже збігалися. Цього разу нам не вдалося зустрітися: хтось із колег Івана Дзюби сказав, що він хворий і на роботу сьогодні не приходив. Я запитала, чи давно він захворів. «Ні, — відповів колега, — шойно сьогодні. Вчора він був на роботі, бо саме тоді, 18 квітня 1972 року, Івана Дзюбу заарештували. Тільки для нього це не була імітація арешту, як у мене, — це було справжнє ув'язнення».

Довідалася я про те, що той день — 18 квітня 1972 року — був серійним днем облав КГБ в Києві. Мішенню КГБ став і Юрій Бадзьо: у нього теж зробили обшук та вилучили кілька книжок історика

Грушевського і лист Бадзя про стан «Літературної України», що відбиває загальний стан української культури.

В такій ситуації, в якій я опинилася після січня 1972 року (сестра і товаришка багатьох арештованих, сама під слідством, звинувачена в антирадянській агітації і пропаганді), в такій ситуації стосунки з людьми, як правило, різко змінюються. У декого з давніх товаришів і навіть друзів раптом зовсім не стає часу, щоб відвідати, зустрітися, сказати добре слово. Дехто настільки втрачає зір і пам'ять, що, навіть зустрівши на вулиці, не помічає або не впізнає. Але буває й навпаки: малознайомі або й незнайомі люди стають близькими, бо знаходять для тебе у важкий час приязне слово. Так, опинившись в ролі зачумленої, яку прості радянські люди воліють обминати, я придбала нових друзів, з яких можу назвати двох: Олену Уманець, тепер Терелю, з якою перед тим була ледь знайома, і Володю Підпалого — молодого поета, якого я завжди згадуватиму з особливою вдячністю за привітність і щедre серце. Він помер під час мого ув'язнення, не встигши роздати людям свого таланту, своєї доброти.

Сусід Володі Підпалого — Юрій Бадзьо був моїм другом, моїм «сухоребрим братом» ще від початку 60-их років. Таким, а може, й ще ближчим, він лишився й після покоосу 1972 року. У нас із Бадзьом було багато спільного в біографіях, хоч виростали ми в протилежних кінцях України: я на крайньому сході .Луганщини, а Юрко — на Закарпатті. Однорітки, ми в один рік закінчили середню школу і філологічний факультет: я в Харківському університеті, а Юрко — в Ужгородському. Майже водночас померли наші батьки в своїх селах, тільки моя мати лишилася вдовою з трьома дітьми, Юркова — з дев'ятьма. Водночас працювали ми директорами в школах і були членами бюро райкомів комсомолу, так само на різних полюсах України: я в Боково-Антрациті на Донбасі, а Юрій Бадзьо — в рідному Мукачівському районі.

Зустрілися ми і познайомилися в центрі України, в Києві, куди Юрій приїхав 1961 року до аспірантури, а я — в гості до брата. Звичайно, подібність біографій, як і наша «сухоребрність» — це зовнішня, випадкова подібність. Був між нами і глибший, органічний, духовний зв'язок: однакові зацікавлення, спільні тривоги і болі. Мені дуже прикро, але відчуваю, що ця куца, уривчаста розповідь не розкриває навіть частини великої душі Юрія Бадзя, його одержимості, і не компенсує мого постійного болю та почуття провини перед ним.

Маючи між собою багато спільного, ми істотно різнилися з Юрієм Бадзьом. Головне, що нас розділяло, — його глибинність, порівняно з моєю поверховістю в усьому.

Ще з юнацьких років Юрій Бадзьо почав виявляти наукові зацікавлення, смак до теоретичних проблем. Час формування громадської свідомості Юрія Бадзя припадає на період активізації

прогресивних суспільних сил після XX з'їзду партії, що трохи розкрив культ особи Сталіна. Вже тоді, за студентських років, Юрій бачив «корінь культу особи в фетишизації, обожнюванні партії». То не була поза підлітка, так формувалася принципівність Юрія Бадзя. Аспірант відділу теорії Інституту літератури АН УРСР Юрій Бадзя працював над дисертаційною темою «Критерії правди в оцінці літературно-художнього твору». Уже з цієї теми видно суспільне спрямування його наукових зацікавлень. Наукова творчість для нього — це передусім реалізація себе як громадянина із загостреним почуттям обов'язку перед батьківщиною, перед рідною культурою зокрема. Йому болить принизливе становище української культури, її провінційність, псевдозмістовність, він прагне теоретично осмислити суспільно-художні вади української літератури, підняти естетичний рівень української літературної критики. Це засвідчують його статті, друковані в 60-их роках у журналах «Дніпро», «Вітчизна», «Радянське літературознавство».

З перших днів заснування клубу творчої молоді в Києві Юрій Бадзьо — член ради клубу, активний учасник творчих вечорів, дискусій. У березні 1965 року комітет комсомолу одного з київських заводів запрошує Бадзя виступити зі вступним словом на вечорі пам'яті Тараса Шевченка. Але в останній момент, коли вже всі зібралися, за розпорядженням райкому комсомолу вечір забороняють, у заводському клубі влаштовують танці. (Ювілей поета вже «гідно відзначили», шану перед світом засвідчили, тепер увага до Шевченкового слова, м'яко кажучи, не бажана.) Наступного дня директор Інституту літератури і керівник дисертаційної роботи Юрія Бадзя Шамота мав з ним таку розмову: «Від чийого імені ви збиралися виступати на тому вечорі?». — «Від свого». — «Ви не маєте свого імені! Ви працівник Інституту, і маєте все робити за дозволом дирекції і партбюро Інституту». — «Відколи я народився, я маю своє ім'я і все робитиму в житті від свого імені». На той час Юрій Бадзьо вже закінчив аспірантуру, завершив дисертацію і працював молодшим науковим співробітником відділу теорії Інституту. За кілька днів на цю посаду оголошують конкурс, партбюро інституту зобов'язує комуністів голосувати проти кандидатури Бадзя, а що всі (чи майже всі) члени вченої ради — комуністи, то 20 квітня 1965 року Бадзьо опиняється без роботи.

4 вересня 1965 року перед прем'єрою фільму «Тіні забутих предків» Іван Дзюба повідомив глядачам про арешти серед української інтелігенції, після чого Василь Стус чи Вячеслав Чорновіл закликали: «Хто проти тиранії — встаньте!». Юрій Бадзьо був одним з кількох відважних, що встали в переповненому глухому кінотеатрі «Україна». Після цього партійна організація інституту, де він, покищо безробітний, стоїть на партійному обліку, порушує його партійну справу. Наприкінці 1966 року ця справа, пройшовши більше інстанцій, ніж передбачалося тогочасним статутом, закін-

чилася виключенням Бадзя і Михайлини Коцюбинської з партії. Це було сигналом, щоб негайно звільнити його з видавництва «Молодь», де на той час він працював редактором першої книжки, і викреслити ім'я Бадзя з друку. Працює на епізодичних, далеких від української культури, роботах: редактором видавництва «Реклам», журналу для сліпих, інституту загальної і комунальної гігієни. Після згаданого обшуку 18 квітня 1972 року його позбавляють навіть такої праці, водночас погрожуючи ув'язненням за дармоїдство. Юрій Бадзьо влаштовується працювати нічним розвантажувачем хліба. Вантажником він працював понад п'ять років, аж до арешту.

23 квітня 1979 року, напередодні його дня народження, Юрія Бадзя заарештували за «скоєння небезпечного державного злочину». Цей злочин полягає в тому, що протягом сімох років Бадзьо писав наукове дослідження історично-філософського характеру про залежне становище українського народу в складі Союзу РСР, його існування в трьох аспектах — минулому, майбутньому і сучасному, що становлять психологічну єдність і визначають духовно-історичний клімат суспільства. 1977 року майже закінчена праця, що мала близько 1400 сторінок щільного рукописного тексту, за загадкових обставин пропала. Написані протягом 1978 року понад 400 сторінок нового варіанту праці були вилучені під час обшуку 3 лютого 1979 року. Після цього Ю. Бадзьо приречено чекав арешту.

Якби кожен з нас чесно запитав себе: що я робитиму сьогодні вночі, знаючи, що мене завтра заарештують? Дайте відповідь собі самі, але не забувайте, що це — не роля у спектаклі чи в кіні, це — невблаганна дійсність вашого життя.

Готуючись залишити дружину без засобів до життя, з двома дітьми і тавром «співучасниці злочинної діяльності чоловіка», Юрій Бадзьо пише відкритий лист до світової демократичної громадськості, до зарубіжних компартій, до Президії Верховної Ради СРСР.

«Можливо, в моєму розпорядженні одна ніч свободи. Щоб сказати людям те, про що я з ними говорив протягом шести років». І він намагається убити свою аргументовану думку в межі короткого листа. «До сьомої години ранку лишилося 40 хвилин. Мушу кінчати. Почуваю себе в трагічному становищі від того, що не маю можливості переконливо розповісти людям про катастрофічне становище моєї батьківщини — України. Людей доброї волі прошу повірити на слово: українці в СРСР живуть в умовах тотального національного гніту, їх постійно піддають переслідуванням і репресіям з боку російських великодержавних шовіністичних сил».

На щастя, конспект втраченого дослідження Юрія Бадзя «Право жити» шляхами самвидаву дійшов на Захід. Закордонне Представництво Української Гельсінкської групи в Нью-Йорку видало його українською мовою. Незабаром спільно з Комітетом

оборони радянських політв'язнів у Торонто воно має видати тези Бадзя у формі «Відкритого листа» до Президії Верховної Ради СРСР та до ЦК КПРС у перекладі на англійську мову, а з Українською друкарнею в Парижі — французькою мовою. Здійснено також публікацію цього листа польською, російською і німецькою мовами.

У той самий час, як я робила останню коректу публікації комплексу «Права жити» в другій половині грудня 1979 року, в Києві судили автора цього наукового дослідження — Юрія Бадзя. Його дружина Світлана Кириченко у зверненні до гуманістів і демократів світу описує атмосферу цього «відкритого» суду, на який не пустили нікого з близьких підсудного — навіть на читання вироку.

А вирок був стандартний для українських політв'язнів: 7 років таборів суворого режиму і плюс 5 років заслання. «Термін престижний, — пише Світлана Кириченко. — Ним можна пишатися. Він свідчить не стільки про обсяг скоєного, скільки про невідступність людини від своїх ідей, свого слова — ще не сказаного, ще ніким не почутого і тим не менше страшного для її суддів. 12 років позбавлення волі за незакінчений рукопис, за аналізу теорії і практики радянського соціалізму, проведений з позицій наукової соціалістичної ідеї. Можливо, в тому й полягає „особлива небезпечність“, що з цих позицій, що міф розвінчується зсередини».

Ще з шкільної лави всі ми пам'ятаємо вираз, що став крилатим: «И дым Отечества нам сладок и приятен». Мені він нагадує такий епізод. Ідучи тролейбусом ч. 10 повз академічну бібліотеку 25 квітня 1964 року, ми з братом і його дружиною спостерігали, як дим і полум'я валувало з вікон бібліотеки. Ми ще не знали розмірів утрати і причин пожежі. Але пахло інквізицією. І всі, що зібралися відзначити того вечора день народження Юрка Бадзя на Червоноармійській вулиці, були мовчазні і пригнічені, як на похороні: згоріли неоціненні скарби української історії і культури, згоріла україніка в академічній бібліотеці.

22 квітня 1981 року, перебуваючи в Мордовському таборі, Юрій Бадзьо писав у листі до Брежнєва:

«Темою інкримінованих мені текстів, мотивами і метою створення їх, патосом їхнього змісту є захист законних прав й актуальних інтересів українського народу, соціальної, політичної і національної рівності народів СРСР, соціалістичної демократії, демократичного шляху розвитку радянського суспільства, гуманних взаємовідносин між людьми і народами. Репресувавши мене, відповідні органи влади і службові особи продемонстрували свою ворожість до української нації, розвінчали себе як зрадників ідеалів Жовтневої революції, демократії і гуманізму.

«З нагоди другої річниці мого арешту оголошую триденну голодівку протесту проти незаконного засудження мене, проти

національного гноблення українського народу, проти партійно-державної політики великодержавного шовінізму, проти порушень в СРСР прав людини і права націй на самовизначення. Початок голодівки — 25 квітня цього року».

До спогаду про «дым отечества» хочеться запитати, як питала Світлана Кириченко в Брежнева: «яке сьогодні століття надворі?»

На допити мене викликали переважно тричі на тиждень (у понеділок, середу й п'ятницю). Отже, в ці дні на дверях бібліотеки Київського холодокомбінату, де я тоді працювала, висіла картка з написом: «Викликали на допит в КГБ». Парторг пропонував пояснювати мою відсутність якось інакше, не привертаючи уваги до таємничої установи і її діяльності, але я не хотіла брехати, хоч і знала, що ті картки оперативно зникають.

У кожному разі бібліотека фактично не працювала, а я не могла звести кінців з кінцями, аж змушена була через свого слідчого звернутися до керівництва КГБ з заявою приблизно такого змісту: «Оскільки через постійні допити в КГБ я працюю в бібліотеці меншу частину свого робочого часу, мій заробіток у березні ц. р. становив 33 крб. за місяць. Навіть якщо додати до нього державну допомогу на дитину в розмірі 5 крб. на місяць, це становить суму, меншу від передбаченого державою прожиткового мінімуму для нас двох. Прошу вжити заходів для підвищення нашого матеріального стану».

Письмової відповіді на цю заяву я не одержала, зате фактична реакція на моє прохання була оперативна і ділова: 18 травня 1972 року мене заарештували, а дворічного сина таємно від родини забрали до сиротинця, тобто обох влаштували на державне утримання.

Як я вже згадувала, протягом місяця від 18 квітня, коли мені з метою шантажу влаштували імітацію арешту, я ходила на допити з предметами першої потреби, і щоразу мене відправляла до КГБ братова дружина. Цього ж разу я прийшла без традиційного мила і зубної щітки, бо напередодні простудилася, і слідчий сам порадив мені піти до лікаря та взяти звільнення. («Ми ж не звірі. Якщо ви хворі — не мусите йти на допит».) У поліклініці мені легко дали звільнення на три дні, бо я мала підвищену температуру й інші ознаки хвороби, але треба було сказати про це звільнення слідчому.

Вислухавши моє повідомлення, капітан Сірик попросив усе таки зайти до кабінету, бо треба підписати один невідкладний документ. Хоч як братова умовляла мене їхати додому і негайно лягати в ліжко — я знов повірила слідчому, який безневинно запевняв, що це ненадовго, «не більше, як на годину», — і вона здала мене з рук на руки слідчому, а сама лишилася чекати в приймальні КГБ.

Невідкладним документом виявилася постанова про мій арешт,

санкціонована ще 15 травня, а обіцяна година автоматично помножилася до чотирьох років. Алеж на світі все відносно, як науково довів великий Айнштайн, а мій брат, у тому самому ізоляторі, в якому вже було приготовано і для мене місце в камері ч. 37, поетично оформив своє розуміння теорії відносності:

В світі все відносно. Жодних абсолютів.
Що для мене світло, слідчому — п'ятьма.
Я радію радий, він лютує лютий,
І нічого спільного в нас нема.
Слідчому здається, що в мене хижа вдача,
Слідчий мені тиче брянського вовка.
А мені здається, що вдача та ягнча
І що слідчий хоче шашлика.
Слідчому здається, що для мого здоров'я
Над усі краї і всі материки
Серцю наймиліша трудова Мордовія,
А мені здається — навпаки.
Хочете, як хочете, я вас не неволю,
Тільки не страшна вона, проклята тюрма.
Слідчому здається, що я втрачаю волю,
А мені — що я її і не мав.

Правда, тоді і ще довго по тому, я не знала кінцевого результату, тобто що попереду чотири роки неволі, але після психологічної підготовки 18 квітня я вже спокійно приймала всі дарунки долі. Тим більше, що братова, якій (я була певна) вже повідомили про мій арешт, одразу візьме дитину з ясел і заопікується нею, як рідною. Я передбачливо залишила завідувачці ясел доручення на ім'я братової і свого друга Юрія Бадзя, якби братова не змогла взяти дитини. Хіба могла я припустити, що братовій скажуть про мій арешт аж у другій половині дня, коли сина Ярему вже надійно сховають у Ворзельському сиротинці, і не скажуть ні їй, ні матері, куди поділи дитину.

З досвіду своїх знайомих, які побували в тюрмі, я знала, що найбільше психологічно вражає момент, коли за тобою зачиняють двері тюрмної камери. Але мене в процедурі ув'язнення вразило інше. 18 травня 1972 року був четвер і в тій зміні наглядачів, що мене приймали, не було жадної жінки. Тому для проведення особистого обшуку викликали куховарку і лікарку. Вони так ретельно зрізали всі металеві гаплички з моєї білизни і так цинічно обмацували мене, роздягнувши догола для обшуку, що як я не старалася забути, а до сьогодні пам'ятаю, як мені гидко було потім брати хліб у кормушку з тих самих рук.

Тепер я вже знаю, що кожен, хто наймається в КГБ на службу, продає душу, і не від нього залежатиме, яку роботу доведеться там

виконувати: роздавати хліб у кормушки, чи обмацувати рубці одержі (для них це — теж хліб), чи навіть убивати. Той, хто давав в'язням книжки з бібліотеки, — він же наглядач, — брав відбитки пальців — теж інтелектуальна робота, з паперами, а головне — робота особливої державної ваги: як-не-як «особливо небезпечні державні злочинці».

Не знаю, скільки тоді перебувало таких «злочинців» у тюрмі: ізоляція між в'язнями так надійно організована, що за рік перебування під слідством я один раз лише випадково почула голос брата, що був у сусідній камері. Це сталося 5 січня 1973 року, тобто майже через рік після його арешту. Того дня він вибирав бібліотечні книжки з тих десятка-двох, з яких йому дозволялося вибрати. Мене вразив не лише рідний голос, який сам по собі був незвичний у цьому звіринці, а й те, що брат запам'ятав довжелезні інвентарні номери книжок, які він читав у тюрмі. А що наглядачі не вірили, він терпляче і дуже популярно пояснював їм, «про що там пишеться». Вдруге я почула брата наприкінці березня 1973 року, але про це — пізніше.

Отже, я не знаю, скільки в'язнів містилося тоді в камеристській тюрмі (слідчому ізоляторі, як її тепер іменують). Але тільки з моїх знайомих там були в той час: літературні критики Євген Сверстюк, Іван Світличний, Іван Дзюба, лікарі Микола Плахотнюк і Семен Глузман, філософи Євген Пронюк і Василь Лісовий, найстаріший політичний каторжанин, як його називає Міжнародна Амнестія, Данило Шумук, математик Леонид Плющ, офіцер Радянської армії Володимир Кузюкін, економіст Зіновій Антонюк, хемік Леонид Селезненко, працівники музею Олесь Сергієнко й Борис Ковгар та ще кілька людей, а також різні валютники, які виконували ролу сусідів (і квочок, «наседок» до політичних в'язнів). Про кожного з своїх знайомих, ув'язнених того року, мені хочеться розповісти окремо, бодай коротко. Я постараюся зробити це іншим разом.

Далі буде

Ще раз про українців та євреїв

Яків Сусленський

Понад рік я не публікував в ізраїльській російськомовній пресі статей з питання єврейсько-українських взаємин. Це пояснюється головне тим, що в нашій «вільній» пресі постійно засвічено зелене світло лише для українофобії, а на добре слово про українців накладено редакторське табу.

Все ж таки після появи в журналі «Круг» низки статей, інтерв'ю та листів на цю тему я сподіваюся, що пан Мордель ласкаво зволить вмістити і мої побіжні нотатки щодо єврейсько-українських взаємин.

Друг Ізраїлю Річард Кроссман твердив, що кожний «ґой» — антисеміт. З рівним ступенем вірогідності можна заявити, що кожний єврей — антиґой. Що з цього випливає? Співіснувати все ж таки нам треба. Чи, може, ми, євреї, «в єдиному пориванні», з пісню на вустах «Чуєш, сурми заграли...», кинемося в останній бій на об'єднаних «ґоїв» за своє єврейство і «як один вмеремо в боротьбі за це»? Безрадісна перспектива! Якщо такий варіант не є прийнятний, то нумо поділяти «ґоїв» на категорії антисемітів: біологічних, тваринних, відвертих, прихованих, «з антисемітським присмаком».

Українців за цією кваліфікацією залічують, як правило, до найбільш запеклих, біологічних антисемітів. І то не інакше, як *усіх разом, абсолютно всіх*, без жадного винятку, без, так би мовити, індивідуального підходу.

Чому в такому разі нас обурює, коли той чи той «ґой» — аматор узагальнень — зараховує до більшовиків або за давнішої доби — до корчмарів — усіх євреїв і цим обґрунтовує свою ненависть до євреїв як народу?

Я зустрів у моєму житті десятки, можливо, навіть сотні українців, не заражених бацилою антисемітизму. Гадаю, що я не становлю винятку. У наших взаєминах з «ґоями» багато залежить від нас самих, від нашого дружнього або недружнього до них ставлення.

В інтерв'ю журналові «Круг» (число 262) Шимон Розенберг казав: «Ми — народ великого вміння вибачати... Ми не затаюємо

Передрук з тель-авівського російськомовного журналу «Круг», 12-18 січня 1983 року (головний редактор журналу Георг Мордель).

злосливости, ми не мстиві». Якщо ми справді такі, то чому ми не до кінця послідовні? Стосовно українців, наприклад. Адже українофобія в Ізраїлі також біологічна.

У бесіді із співпрацівником журналу «Круг» (число 275) Лея Пінзур на запитання, чи працювали з нею в крамниці ще інші євреї, відповідає: «Там працювали, головне, українці, але (!) вони добре до мене ставилися». І попри це добре ставлення до неї не завадило б їм, якби вони мали можливість, зарізати милу Лею Пінзур. Мовляв, просто від любови до мистецтва, від насолоди різати й громити. Дивовижний народ! І звідки лишень він, такий жорстоковий, з'явився в центрі цивілізованої Європи?

Далі йшло щонайменше дивне запитання співбесідника: «А кого українці більше не любляють — євреїв чи росіян?» На це прийшла така сама дивна відповідь: «Українці росіян також не любляють».

Дякувати Богові, ми, євреї, не самотні. І нам залишається хібащо полюбити росіян, щоб спільно протистояти українцям.

Двоє кохаються і одружуються. Батьки люблять своїх дітей. Це логічно. Чому народи мусять любити один одного? Яке безглуздя! Вони мають встановлювати добросусідські взаємини, мирно співіснувати, співпрацювати в спільній справі, шукати порозуміння. Кому потрібна і чи взагалі можлива їхня палка любов?

Леопольд Авзеґер («Круг», число 285) пише, що у висловлюваннях Леї Пінзур він знайшов відповідь на питання, що його цікавило: «Як нині українці ставляться до євреїв?» Відповідь ясна: всі українці різали б всіх євреїв, якби євреї не мали надійних захисників в особі росіян, органів КГБ та радянської влади, яка приборкує кровожерну пожадливість українців.

Ось так складаються в нас часом переконання: якась баба казала...

Життя багато складніше від схем, узагальнень та наших нікчемних уявлень про нього.

Хто й коли поважно, об'єктивно й глибоко проаналізував характер взаємин між євреями та українцями протягом сторіч? Ковзати по поверхні фактів — це не дослідження.

Особливу гостроту у взаєминах між цими двома народами можна пояснити, на мій погляд, тим, що вони уклалися не природним, трафаретним шляхом, — як взаємини між народом-зайдою та панівною в країні нацією, а як взаємини між двома поневоленими народами, залученими до системи «діли й пануй» третім народом.

Напругу посилює й те, що українці не мали державности протягом сторіч, а, можливо, протягом майже всієї своєї історії не мали налагодженої державної машини, яка стримувала б тиск диких пристрастей простолюду.

Алеж не можна біду народу ставити йому в провину. Одначе,

жадним чином не можна виправдати геноцид, що ставався на українській землі з волі бунтівних українців або за їхньої участі в ролі знаряддя в руках колонізаторів.

Товариство єврейсько-українських зв'язків було створене в Ізраїлі саме тому, що взаємини між євреями та українцями ми вважаємо за найскладніші в єврейській історії. Ми не бажаємо справляти посиденьки, аж поки станеться новий геноцид на Україні.

Критичне ставлення до своєї історії, правильне виховання народу та молодшої генерації в гуманістичних ідеалах вкрай потрібне як українцям, так і євреям для встановлення нормальних і дружніх взаємин у майбутньому.

Я готую зараз книгу про українців, які переховували євреїв під час другої світової війни. Через українофобську атмосферу в Ізраїлі ці святі люди, на жаль, не можуть набути в нас визнання, на яке вони заслуговують. Невдячні й боязкі врятовані євреї бояться повідомляти до «Яд-Вашем»¹ про своїх рятівників, щоб на них не впало підозріння в симпатіях до українців. Все ж таки я прошу цих людей подолати свій страх і з почуттям вдячності згадати про обов'язок — розповісти про людяність шляхетних людей. Це можна зробити, звернувшись безпосередньо до «Яд-Вашем» або до мене (Єрусалим, Рамот, 3-28, телефон (02)861153). Можна й через пресу, але преса в Ізраїлі неохоче публікує такий матеріал, а протилежний, який ганьбить, — з великою ласкою!

Я певний, що ще сотні свідків живуть в Ізраїлі.

Не викривлюючи дійсності, пам'ятаючи про минуле і віддзеркалюючи його, ми, однак, переставляємо акценти і намагаємося впливати на людей за допомогою позитивних епізодів з історії взаємин єврейського та українського народів. Нині нормалізація взаємин стає незаперечним фактом цієї історії.

Нещодавно в Нью-Йорку було створене Товариство українсько-єврейської співпраці Північної Америки. Короткою інформацією щодо нього я хочу скінчити свою статтю.

17 жовтня в Нью-Йорку відбувся з'їзд ініціаторів, на якому створено це Товариство (на США і Канаду). Цій події передували три інші:

1. 1979 року в Єрусалимі створено Комітет єврейсько-української співпраці, а в січні 1981 року засновано Товариство єврейсько-українських зв'язків в Ізраїлі.

2. 1981-82 років як у пресі, так і в усних виступах членів цього товариства було відбуто широку роз'яснювальну кампанію серед

1. «Яд-Вашем» (дослівно — рука та ім'я) — Музей катастрофи та героїзму європейського єврейства, який, зокрема, збирає відомості про осіб, які рятували євреїв під час війни (ред.)

евреїв та українців Північної Америки щодо цілей та завдань співпраці двох народів. На зборах громадськості, після виступів автора цієї інформації та д-ра І. Клейнера, в кожному місті створювалися комітети українсько-єврейської співпраці.

3. 21 вересня 1982 року у Вашингтоні відбулася конференція з питань єврейсько-українських взаємин. У конференції, що відбувалася під патронатом конгресмена Бенджамена Гілмана, взяли участь шість конгресменів і по чотири доповідачі з єврейського та українського боку.

Товариство українсько-єврейської співпраці Північної Америки вважає за свою мету сприяти встановленню добрих взаємин між двома народами шляхом досягнення порозуміння й багатобічної співпраці.

На з'їзді обрано правління Товариства в складі 18 осіб — вісім від українців та десять від євреїв. Головою правління обрано священника Ярослава Свищука. Його заступниками та членами Правління — директора Американського єврейського комітету району Лонг-Айленд Адама Сімса, колишнього дорадника президента США з питань етнічних груп Мирона Куропаса, пана Євгена Стахова та інших. До правління та контрольної комісії увійшли також проф. Тарас Гунчак, письменник Марк Поповський, проф. Олекса Біланюк, д-р Михайло Воскобійник, пан Ізраїль Шмуклер, пан Степан Процик, д-р Александр Максудов, д-р Соломон Герц, д-р Ян Боровський, д-р Леонид Тарасюк, директор одного з інститутів Американського єврейського комітету Девід Рот та інші.

Правління обрано на один рік. До головних завдань правління належать такі:

- а) створити масову організацію з представників обох народів;
- б) підготувати основні документи в остаточній редакції: декларацію, статут, програму;
- в) підготувати з'їзд Товариства з участю численних делегатів та представників керівництва громад зі США та Канади, а також і представників від засобів масової інформації.

Мені залишається побажати новому Товариству успіху в шляхетній справі зближення народів.

Українська тема в угорських публікаціях після другої світової війни (1945-80)

Осип Данко

Зміни, які принесла з собою російська влада в наукове життя країн Східньої Європи у висліді другої світової війни, всюди однакові, майже тотожні, з тією, однак, різницею, що в Угорщині ці зміни в наукове й позанаукове життя впроваджувано далеко безцеремонніше, далеко брутальніше, ніж, наприклад, у Чехо-Словаччині чи Польщі. Я не буду зупинятися на всіх змінах, які можна й треба вписати на conto російської влади в Угорщині після другої світової війни. Але у зв'язку з нашою темою треба згадати про одну зміну, яку пробували впровадити ще перед 1945 роком — часом задніми дверима — тодішні білі круки між угорськими вченими й мистцями. Немає ніякого сумніву, що нова політична й культурна атмосфера й обставини повоєнного часу мали вплив на швидку зміну. Але в кінцевому рахунку тут можна говорити радше про вплив, ніж про насильство. Мова тут про зміну настанови, можна сказати, — пересунення віх щодо вивчення й трактування Східньої Європи чи слов'янознавства вченими, зокрема істориками в Угорщині.

До кінця другої світової війни історію слов'янських народів, а в деякій мірі також мови й літератури слов'янських народів трактовано в угорському академічному світі радше вузько утилітарно, тобто з перспективи політичних потреб дня. Цим пояснюється те, що хоч курси слов'янської філології читали в Будапештському університеті вже від грудня 1849 року, кафедр болгарської, чеської, польської й російської мов не було в жадному угорському університеті аж до 1945 року. Була, правда, в Будапештському університеті кафедра хорватської мови від 1895 року та кафедра руської (рутенської) мови й літератури від 1919 до 1924 року, але ця остання була створена як засіб у програмі полагодження національного питання; і характерно, що коли стало ясно, що Угорщина втратила Закарпаття, то в очах влади відпала потреба й у кафедрі руської мови й літератури, і її вже до кінця другої світової війни не відновлено. Можна, отже, сказати, що в Угорщині вивчали в університетах мову, літературу та історію тільки тих слов'янських національних меншин чи етнічних груп, які до 1919

В основу цієї статті покладена доповідь, виголошена на шостому річному з'їзді Постійної конференції українських студій (ПЕКУС) в Гарвардському Інституті, що відбувся 29-31 травня 1981.

року входили до складу Угорщини. (Перша катедра історії Східної Європи, наприклад, була створена при Будапештському університеті щойно 1929 року.) За винятком дослідження угорсько-польських відносин, в Угорщині не виявляли зацікавлення слов'янськими сусідами.

Цікавий і пікантний у цьому питанні ще й аспект про вивчення джерел, зокрема джерел до раннього періоду історії угорського народу, точніше — того періоду, для якого немає угорських писаних джерел, або коли — для дещо пізнішого часу — вже є деякі писані документи, але їх обмаль. Задивлені в культуру Західної Європи і бажаючи ідентифікувати себе тільки з нею, угорські історики нехтували східноєвропейськими джерелами, а вивчали майже виключно західні, зокрема німецькі й італійські, і там шукали й збирали відомості й матеріяли до історії власного народу. Одним з винятків з цього погляду був Антоній Годинка, який, шукаючи за матеріялами до історії Закарпаття, поробив також виписки всіх тих місць з відомих на той час руських літописів, що стосувалися до історії угорських племен чи народу, подавши паралельно їх угорський переклад. При тому Годинці вдалося вибороти, як твердить сучасний угорський вчений Й. Перийні, про якого мова буде пізніше, підтримку Угорської академії наук для цього видання, що вийшло в 1916 році (Hodinka Antal, *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*. Budapest, 1916). Згідно з Й. Перийні, цим виданням користуються ще й сьогодні, бо повнішого, більш сучасного й досконалішого до сьогодні немає. Треба однак сказати, що це не значить, що славістика в Угорщині перед другою світовою війною не може похвалитися науковими здобутками. Відомо, що, наприклад, мовознавці призбирали й опрацювали багатий матеріял, потрібний також для історика, який вивчає слов'янські запозичення в угорській мові. Але ці здобутки не міняють загальної картини, яка вказує на неспроможність і небажання угорських істориків добачити вартість і користь східноєвропейських джерел для історії угорського народу. Зміна прийшла щойно після війни, і вона тим більше помітна зокрема у виданнях з ділянки історії та літератури.

Сьогодні в Угорщині є чотири основні центри студій слов'янознавства: а) Угорська академія наук з її відділами й інститутами; б) Будапештський університет; в) Дебрецинський університет; г) Сегедський університет. Крім того, в Егері, Ніредьгазі, Пйичі й Сегеді є високі педагогічні школи, які в своїх Наукових записках містять часом українознавчі праці.

У Дебрецинському й Сегедському університетах немає ні кафедр, ні відділів української історії чи філології. Зате в Будапештському університеті існує відділ української мови й літератури, а українську мову там можна вивчати як фах.

Переважаюча кількість видань на українські теми виходять саме з

названих вгорі осередків. Там також написано понад десять кандидатських і докторських дисертацій. Найбільше праць, присвячених українським темам, містять два угорські славістичні періодичні видання: *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* та *Slavica: Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis*. Перше появляється з 1955, а друге з 1962 року. Обидва видання містять праці англійською, німецькою, російською або французькою мовами. З-поміж неслов'янських наукових журналів треба тут згадати бодай такі чотири, що нерідко містять праці з української філології чи історії: *Filológiai közlöny*; *Acta historica Academiae Scientiarum Hungaricae*; *Történelmi szemle* та *Századok*. Перший почав появлятися 1955, другий 1951, третій 1958 року. Усі три є виданнями Академії наук; останній — старий грубий журнал, що почав появлятися ще в минулому столітті.

Тематично дев'яност п'ять відсотків праць, друкваних у цих та інших угорських періодичних та окремих книжкових виданнях, вкладаються в такі три ділянки: мова, історія й література.

Між найбільш відомими в сучасній Угорщині славістами є двоє вчених українців: Еміль Балецький (*Baleczky Emil*) та Ласло Деже (*Dezső László*). Е. Балецький (народжений на Закарпатті 1919 року) закінчив гімназію в Мукачеві, у Празькому університеті студіював клясичну філологію й славистику. 1939 року перейшов до Будапештського університету; там 1943 року здобув докторський ступінь з славистики. Від 1965 року завідує катедрою російської мови в тому ж університеті. З його ініціативи і при його активній участі створено відділ української мови й літератури при Будапештському університеті. Основними ділянками наукового зацікавлення Балецького є діалектологія й історична лексикологія української мови. Цікавиться він так само старослов'янською та російською мовами, і з цих ділянок у нього є окремі книжкові публікації. З багатьох його праць, друкваних у *Studia Slavica*, назвемо тільки п'ять, щоб звернути увагу на коло тем Е. Балецького: «Церковнославянський язык и славянские диалекты»; «Эгерский рукописный ирмологий»; «Из словарного состава карпатских (украинских) говоров»; «О некоторых венгерских заимствованиях в украинском языке»; «Памятник украинского делового языка XVII века». (В цій останній праці автор подає опис і мовну аналізу договору, уложеного 1666 року між громадянином Семаном і тварозьким священником. Документ цей міститься в книзі протоколів міста Зборова на Пряшівщині, яка, книга протоколів, зберігається в Державному архіві. Договір укладено для того, щоб припинити довгу й затяжну сварку, мабуть, за землю. Згідно з договором, хто перший почне сварку, тобто порушить договір, — заплатить 20 золотих кари.) Е. Балецький має бути також дуже добрим знавцем російської та української літератури. Крім того, він

співредактор *Studia Slavica* та відповідальний редактор журналу *Studia Russica*, що почав виходити 1978 року.

Ласло Деже (нар. 1927 року в Будапешті), д-р лінгвістичних наук та професор Дебрецинського університету, перший угорець, для якого українська мова стала основною в його наукових зацікавленнях. Досліджує історичний розвиток українських закарпатських говірок та мовні запозичення. З його головних праць, крім десятка статей, назвемо дві книги: «Очерки по истории закарпатских говоров» та «Материалы к словарю закарпатской литературы XVI-XVII вв.» Крім того, кільканадцять його праць надруковано в наукових журналах і збірниках.

Третій угорський славіст, що часом пише на українські мовні теми та рецензує українознавчі праці, — співробітник Осередку східноєвропейських літератур Угорської академії наук Пал Мішлеї (Misley Pal). Варто ще сказати, що багато цікавих праць на теми української мови містять в угорських наукових журналах три професори Ужгородського університету: Йосип О. Дзендзелівський, П. Н. Лизанець і Олександр Маврикійович Рот. Останні два опублікували в Угорщині також окремі монографії.

Коли діяпазон мовознавчих українських тем в Угорщині в основному рідко коли виходить поза діалектологію, мовні контакти та дослідження матеріалів — головне закарпатських — до історії української мови, то в ділянці історії вахляр тем дуже широкий. Як і в розділі про мовознавство, так і тут згадаємо тільки кілька найбільш відомих істориків та дещо з їхніх праць. Між фахівцями від української історії на першому місці треба згадати Йовжефа Перійні (Perényi József), народженого в Будапешті 1915 року, д-ра історичних наук і професора Будапештського університету. Його кандидатська дисертація стала основою надрукованої 1957 року книги «Из истории закарпатских украинцев (1849-1914)». Перійні — найбільш відомий знавець історії Закарпаття в Угорщині. Але його зацікавлення виходять далеко поза історію Закарпаття чи українських проблем. Він також є одним з найбільш гострих критиків угорських істориків й інтелектуалістів періоду перед другою світовою війною за їхнє занедбання студій східноєвропейських джерел та історії. Сам він цікавиться повним зібранням руських літописів, як джерелом для ранньої історії угорського народу.

Другим спеціалістом історії Закарпаття в Угорщині є учениця Й. Перійні — Марія Маєр (Mayer Maria), кандидат історичних наук і співробітник Інституту історії Угорської академії наук. У 1970 році вона написала кандидатську дисертацію про закарпатські соціальні рухи на зламі XIX-XX століть (*A ruszin társadalmi mozgalmakról a század fordulón*). Вона також автор пізнішої книги на цю саму тему (*Kárpátukrán-ruszin - politikai és társadalmi törekvések, 1860-1910*),

що вийшла у в-ві УАН у Будапешті 1977 року. Крім того, вона є автором сімох праць з історії Закарпаття, друкваних в угорських журналах. Дві її праці появилися українською мовою — одна на Пришівщині, а друга в Україні.

Крім Перийні і Маєр, є в Угорщині кілька вчених, праці яких мають пряме відношення до історії України, хоч їх українцями не можна назвати. До таких належить передусім Онтол Борто (Bartha Antal). Його кандидатська дисертація про угорське суспільство IX-X століть (A IX-X. századi magyar társadalom) вийшла у видавництві УАН 1974 року. 1975 року ця праця вийшла англійською мовою під назвою *Hungarian society in the 9th and 10th centuries*. Угорські племена, перебуваючи в 9 і 10 століттях на території приблизно між Доном і Дніпром, входили в контакт також з руськими племенами. А що автор описує їхню соціальну структуру, культуру й побут та впливи їхнього довкілля чи впливи угорських племен на сусідні їм племена, тож маємо тут приклад праць з угорської історії, які не можна не включати також до бібліографії української історії. Зпоміж приблизно вісьмох інших праць цього самого історика згадаємо ще дві його праці англійською мовою: *Barbarians and early feudal societies on the fringes of Europe* та *The idea of ethnic unity in the «Povest vremennykh let»*.

Де в чому подібна ситуація з цілою групою угорських істориків, фахівців з національного питання Австро-Угорщини. Мабуть, найбільш відомий у цій великій групі вчених є Ендре Орото (Arató Endre) з його численними великими працями про національне питання й національні меншини. Треба тут ще згадати бодай одного вченого — Лоранта Тілковського (Tilkovszky Loránt) та його працю 1967 року про так зв. ревізію і національну політику Угорщини 1938-41 (*Revizió és nemzetiség politika Magyarországon, 1938-1941*). Чомусь ця праця дуже мало використовується на Заході, не зважаючи на те, що в окремому 90-сторінковому розділі, присвяченому Закарпаттю, автор подає й аналізує прецікавий матеріал, зокрема про економічну та політичну ситуацію Закарпаття за 1939-41 років. Попри те, що автор, обмежившись аналізом й критикою урядової політики, як вона представлена в офіційних документах, збережених в архівах, і не маючи змоги спостерігати реакцію місцевого населення та наслідки цієї політики для Закарпаття, дотепер економічний та політичний аспекти життя Закарпаття під угорською владою представлені в цій праці, мабуть, краще, ніж в якійнебудь іншій праці на Сході чи на Заході. Зрештою, хоч дещо краще, проте подібно стоїть справа з працею Маґди Адам (Ádám Magda). Дотепер це найповніший і найкраще виданий том документів угорської зовнішньої політики 1938-39 років, зредатований і виданий Маґдою Адам 1970 року (*Magyarország külpolitikája, 1938-1939. Összeállította és sajtó alá rendezte Adám*

Magda. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970. - Diplomáciai iratok Magyarorszáг külpolitikájához, 1936-1945. t. 3).

Коли мова про праці на літературні теми, то треба в першу чергу згадати Веру Шер (Scher Vera), яка систематично слідкує та інформує про дослідження з української літератури та про сприймання українських літературних творів в Угорщині, слідкуючи рівночасно також за перекладницькою діяльністю, її об'ємом і проблемами. 1965 року В. Шер написала кандидатську дисертацію на тему: «Украинская классическая и советская литература в Венгрии, 1864—1964» (342 стор.). Від того часу вона надрукувала в славістичних журналах Угорщини такі праці: «Иван Франко и украинско-венгерские литературные связи»; «Шевченко и его венгерские переводчики»; «Украинская литература в Венгрии»; «Восприятие украинской литературы в Венгрии на рубеже XIX-XX вв.» Вера Шер, згідно з нашими скупими інформаціями, працює в бібліотеці АН та викладає українську мову в Будапештському університеті.

Кілька цікавих літературознавчих тем порушив у своїх працях згадуваний раніше Пал Мішлеї. Ось три його праці: *Iván Petrovics Kotljarevski (1769-1838)*; «Роль Києво-Могилянської колегії в оновленні російської літератури кінця XVII ст.»; «Символистические тенденции в украинской лирике конца XIX — начала XX вв.». Як уже згадувано, Мішлеї друкує також праці з українського мовознавства.

Наступний автор, Ендре Іглові (Igloi Endre), мабуть, не сподівався б бути зачисленим між українців. Ми його включаємо сюди за його чотири статті про різні угорські переклади «Слова о полку Ігореві», а також за такі його праці: «Древнерусская художественная проза»; легенда про Мойсея Угрину з Київського патерика, угорською та французькою мовами: *La légende de Moïse le Hongrois; Magyar Mózes legendája*. Іглові, який є співредактором *Slavica*, досліджує також «Повість временних літ» як джерело до угорської історії.

Відомий в Угорщині перекладач українських творів на угорську мову Дьердь Родо (Radó György) надрукував праці на такі теми: *Ivan Franko und das ungarische Volksepos; Költészetünk klasszikus ukrán fordítója, Pavlo Hrabovskij* («Павло Грабовський — український перекладач нашої клясичної поезії»). На літературні теми пишуть ще З. Медве, Ласло Шандор (Sándor László) та інші.

Як і в мовознавстві, між працями з української літератури, друкованими в Угорщині, є праці кількох українських радянських авторів. Та більшість з тих праць стирчать в угорських наукових журналах та збірниках так, як вони стирчали б у західноєвропейських чи деяких американських і канадських журналах: як будяки. Кілька прикладів: Білоштан Я. П., «Комуністична ідейність — надійний компас літературознавства»; Данченко О. С., «Тема дружби народів в українській літературі про Велику Вітчизняну

війну»; Дубина М. І., «В. І. Ленін і питання літературної критики»; Федченко П. М., «Тарас Шевченко — великий певец дружбы народів»; Жук Н. И., «Тема дружбы народів в творчестве Леси Украинки».

Треба б ще говорити про переклади. Є тут проблеми — часом нещастя — добору того, що перекладати, проблеми рівня, але є й досягнення. Та про переклади українських художніх творів на угорську мову, може, хтось компетентний у цьому ділі напише колись окрему статтю для «Сучасности». А тим часом варто і треба звернути увагу на згадані вгорі дві статті В. Шер на цю тему.

Угорські вчені активно зацікавлені в тому, щоб їхні праці попадали в науковий обіг поза Угорщиною, вони хочуть брати активну участь у науковому обміні. Тому вони стараються повідомляти науковий світ про свої праці шляхом компіляції й публікації бібліографії, а з другого боку, стараються улегшити цей обмін тим, що публікують свої праці дуже часто світовими мовами.

Якщо колись для окреслення ситуації славістики в Угорщині залюбки вживали латинську фразу: *Slavica non leguntur*, то в сучасній Угорщині, хоч і в скромних рамках і розмірах, але й *Ucrainica legitur*.

ЗВЕРНЕННЯ ІНІЦІАТИВНОЇ ГРУПИ СТУДЕНТІВ НАЦІОНАЛЬНИХ
МЕНШОСТЕЙ ПОЛЬСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ДО КОН-
ГРЕСУ СОЮЗУ ПОЛЬСЬКИХ СТУДЕНТІВ

Товаришки і товариші!

Ми сподіваємося, що Вас не злякають прикметники, як їх тут уживаємо, а саме: білоруські, литовські, українські, а то й інші. Після війни білорус, литовець, а зокрема українець, як громадянин цієї держави, рідко коли був синонімом добра, особою, яку оцінювали позитивно. На це склалися помилки, вчинені так однією, як і другою стороною, нездорові тенденції бачити власні кривди, недобачати позитивів у тому, що ці народи живуть у Польщі з покоління в покоління, дивитися на них виключно через призму війни, окупації, трагедії перших повоєнних років.

На нашу думку, вже крайня пора, щоб наше молоде покоління перестало слухати виключно повчань своїх батьків, їх закорінені образи відчутих кривд. Протягом останнього сторіччя наші батьки і діди не завжди могли бути прикладом, як жити вкупі з ляхом або як бути партнером не поляка, не католика, не слов'янина.

Ми думаємо, що вже крайня пора, щоб сказати собі взаємно про потребу загальновідомої «*tabula rasa*», на якій можна і треба писати від початку. Ми думаємо, що нас не повинні обтяжувати помилки минулих років, що ми повинні ставитися відверто до інших культур, трактувати себе по-приятельськи.

Ми будемо жити в нашій країні разом, як жили сторіччями, поруч одні з одними. Візьмемо собі, отже, спільну засаду, що коли нам доводиться жити в одній країні, навчатися у тих самих школах, то живім у згоді, а навіть по-приятельськи. Чому литовець, білорус чи українець не може бути партнером у дискусії про напрямні майбутньої студентської організації, а зокрема коли надбання наших середовищ могли б збагатити і зробити різноманітною культурну діяльність академічного середовища?

Наша Ініціативна група репрезентує понад 5 тисяч студентів. Наші найбільші скупчення є у Варшаві, Ольштині, Білостоці, Гданську, Кракові, Вроцлаві, Щеціні, Кошаліні та в інших академічних осередках. Сьогодні ми дійшли вже до такого пункту,

У перекладі з польської мови передрук звернення до конгресу Союзу польських студентів, що появилoся у четвертому випуску «Газети з'їзду» (21 листопада 1982).

від якого, скажімо собі широ, немає вороття. Минулого року, в лютому, травні і червні, постали організаційні комітети Союзу литовських студентів, Об'єднання білоруських студентів і Об'єднання українських студентів у Польщі. Наші заходи зареєструвати ці організації в Міністерстві освіти не мали успіху. Відмову обґрунтовано тим, що ці організації цілком зайво хочуть відокремитися від студентського руху, що є виявом сепаратизму, ізоляції. Рекомендовано використати вже існуючі структури студентських організацій і працювати в їх межах, бо немає потреби поширювати деякі цілі і завдання, поминаючи ті, які виходять із специфіки національних культур.

На жаль, ні Соціалістичний Союз Польських Студентів, ні Народний Студентський Союз не виявили зацікавлення чи розуміння наших потреб.

Постає нова студентська організація, всюди говориться про відкриті двері до неї всім студентам і академічним середовищам, про плюралізм світогляду, про бажання здійснити рівноправність усіх громадян у нашій країні.

Постає організація, в якій ми бачимо сприятливі обставини для збереження власної національної ідентичності, а також для оборони вартостей, які нас, академічну молодь, без огляду на її національність, можуть єднати, але ні в якому випадку не повинні нас розділяти.

Ваша постава до нашої ініціативи буде доказом широти заяв, які Ви складаєте.

Ми, студенти, здебільшого члени Соціалістичного Союзу Польських Студентів, представники якого зголосили свою участь у Конгресі Союзу польських студентів, висуваємо ініціативу створити Крайову раду культури студентів національних меншостей. Вона дала б основу для творення інституціональних і матеріальних умов розвитку суспільно-культурної активності студентів національних меншостей у Польщі. Тим самим ми висловлюємо наше бажання включитися у розбудову студентської культури, спричинитися до збагачення її цінностей.

Ми репрезентуємо студентські середовища, справжня потреба яких привела до Конгресу Союзу польських студентів. Це є вартості, які являють собою нашу силу, вартості, яких ми не можемо занепасти.

Від імени Ініціативної групи: Мірослав Сич — Ольштин, Віктор Вайна — Варшава, Ян Говорко — Варшава, Богдан Батрух — Варшава, Євген Місіло — Варшава.

Варшава 20. XI. 82

САМВИДАВНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ РОДИНИ ПОЛІТВ'ЯЗНЯ ЙОСИПА ТЕРЕЛІ

У грудні 1982 року «Матеріали самиздата» опублікували самвидавнє повідомлення про «бесіди» КГБ з колишнім політв'язнем Йосипом Терелею та його дружиною і про обшук у їхньому помешканні в червні 1982 року.

Нагадуємо, що Й. Тереля перебував в ув'язненнях (у тюрмах, таборах і психотюрмах), починаючи від 1962 року. Тричі його судили за кримінальними статтями, багато разів він робив спроби втечі з ув'язнення (бували навіть вдалі). 1969 року проти Й. Терелі в таборі порушили політичну справу, 1972 року визнали неосудним, відтоді він перебував у різних божевільнях (у Сичовці, Дніпропетровському тощо) — з невеликими перервами. Йосип Тереля — автор самвидавних творів: віршів, протестів, зокрема звернень на захист Української Католицької Церкви.

Недавно українська преса повідомила про вбивство Йосипового брата Бориса. Їхній батько помер кілька років тому під час примусового лікування Йосипа Терелі у Дніпропетровській спецпсихлікарні. На захист Й. Терелі багато разів виступала його дружина Олена Тимофіївна, звертаючися до Робочої комісії для розслідування використання психіатрії з політичною метою в Радянському Союзі та до різних радянських і міжнародних організацій.

Про умови тиску, під яким постійно перебуває родина Терелів, розповідає анонімне повідомлення, яке ми пропонуємо тут у перекладі з російської мови:

На квартиру Йосипа Михайловича Терелі, мешканця с. Довге Іршавського р-ну Закарпатської обл., колишнього в'язня Дніпропетровської СПЛ, 18. 06. 82 з'явилися підполковник обласного УКГБ м. Ужгорода Михайло Михайлович Дзямко, «куратор» підпільної Української Католицької Церкви (далі — УКЦ — упор.), а також начальник районного УКГБ м. Іршава майор Йосип Андрійович Вичай.

Під час «бесіди» з Й. Терелею та його дружиною Оленою їй запропонували написати заяву про відмову від посилок, які вона дістає від друзів із Заходу, на що Олена Тереля відповіла, що за зарплату сільського лікаря вона прожити не може, а допомогу від друзів сприймає як належне й на цю тему не бажає розмовляти. Тоді підполковник Дзямко почав погрожувати, що її чоловіка, Й. М. Тереля, заарештують. На запитання Терелиної дружини, за що його арештують, майор Вичай заявив, що Тереля — симулянт і місце йому — в таборі особливого режиму. Дружина відповіла, що її чоловіка визнали невідповідальним радянські лікарі, щоправда, тюремні і в погонах, тому нічого дивного, що КГБ так дбає про

хворих в СРСР. Підполковник Дзямко почав кричати і погрожувати, заявивши зокрема, що «КГБ працює в білих рукавичках» і «...оскільки ми знаємо, що він (Тереля) тюрми не боїться, то ми його „трахнемо“ денебуть, і кінців ніхто не знайде. На Заході трохи погаласують і замовкнуть, а у вас, дорога Олено Тимофіївно, не буде чоловіка. Хай сидить вдома і нікуди не рипається, а якщо захоче куди поїхати, хай повідомить нас. Ми повинні його охороняти, а то, якщо його поб'ють хулігани, на Заході подумують, що це справа рук КГБ».

Дзямко попередив, щоб Тереля до 1 липня нікуди не виїздив, а якщо порушить заборону, то його негайно заарештують, і додав, що дуже шкода, що Тереля не в Пермських таборах де йому й місце, та що Тереля — симулянт і провокатор.

Під час наступних візит працівники КГБ натякали Терелі, що КГБ було б не проти його виїзду за кордон, і його випустять на будь-який виклик з Ізраїлю.

Через два дні на квартиру Терелі приїздив начальник УКГБ м. Іршава Й. А. Вичай і капітан Михайло Михайлович Дубанич. Вичай почав перепрошувати за «бесіду» 18. 6. 82, говорячи, що шеф (тобто підполковник Дзямко) був трохи під хмельком і що все буде в порядку, Терелі ніхто не збирається арештувати — «... живіть спокійно, працюйте, тільки прохання не ходити відкрито до місцевої римсько-католицької церкви, бож на вас люди дивляться, а дружина ваша працює лікарем...» Вичай дав своє число телефона і знову попередив, щоб Й. Тереля нікуди не виїздив до 1 липня.

23. 6. 82 в помешканні подружжя Терелів за постановою прокуратури м. Мукачів зробили обшук. Приводом для цього було те, що буцімто в Терелиній хаті може бути зброя, яку міг залишити брат Терелі Борис, убитий 10 червня в перестрілці з працівниками міліції й УКГБ в селищі Поляна Свалявського р-ну. Увійшовши до хати Терелі, працівники прокуратури й КГБ почали переглядати листи, фотографії папери. Дружина Терелі заявила протест і зазначила, що коли вони прийшли шукати зброю, то хай її шукають, на що учасники обшуку заявили, що вони шукають антирадянську літературу.

Обшук тривав п'ять годин. Терелі погрожували арештувати й «відправити до білих ведмедів».

Від 16 серпня 1982 року Тереля знову без роботи через тимчасове закриття цеху сувенірів, де він був у штаті.

Адреса Йосипа Михайловича Терелі (нар. 27. 10. 43): 295212, УРСР, Закарпатська обл., Іршавський р-н, сел. Довге, вул. Першого Травня, 9. Його дружина — Олена Тимофіївна Тереля (нар. 10. 07. 42)' дочка — Мар'яна Йосипівна Тереля (нар. 30. 12. 77).

НА ЗАСЛАННІ ЗААРЕШТОВАНО ЗОРЯНА ПОПАДЮКА

Починаючи свою розповідь-спогад про українського політв'язня Зоряна Попадюка, його співтабірник, єврейський літератор Михайло Хейфец писав: «Я чесно попереджаю читача про недоліки того, що він прочитає нижче. Об'єктивної аналізи, об'єктивного портрета не буде — це понад силу авторіві. Зорян згадується йому ніби якесь природне диво, поєднане з так само природною і тому легкою талановитістю й відвагою. Тільки таким я його запам'ятав — тільки таким і можу описати». Це не виняткова оцінка молодого українського правозахисника Зоряна Попадюка. Так само захоплено згадують його дослівно всі ув'язнені раніше дисиденти, які мали змогу висловитися про своїх співв'язнів.

Михайло Хейфец детально розповідає про Зоряна в різних ситуаціях табірного життя, а називає відповідний розділ книжки спогадів, що має вийти друком у видавництві «Сучасність», — «Зорян Попадюк — дисидент без страху і докору». Останній епізод, про який розповідає Хейфец, стосується табірною вироку, яким юного українського патріота засудили до трьох років Владімірської тюрми. Після цього він лише переповідає повідомлення про Зоряна, які доходили на Захід.

Прибувши на заслання в Якутію, в червні 1980 року З. Попадюк захворів на запалення легень, але невдовзі діагнозу змінили на туберкульозу. На початку жовтня його успішно оперували: вирізали два сегменти з правої легені. Почувався він чудово, профілактичне лікування, розраховане на кілька місяців, його не турбувало. Але 1981 року почали надходити тривожні чутки про його стан. Слід додати також, що в Попадюка давня (чи не вроджена?) серйозна вада серця.

Як повідомляв бюлетень «Вести из СССР» (ред. К. Любарський), стан здоров'я Попадюка видався настільки загрозливим для влади, що вона пішла на винятковий захід — змінили йому місце заслання. З Якутії його перевезли до Казахстану.

Водночас з вістками про хворобу Зоряна Попадюка надходили повідомлення про його матір Любомиру Іванівну, яка, втративши сина-одинака на 12 років неволі, 1973 року втратила також право на фахову працю. Перед цим вона довгі роки викладала німецьку мову в Львівському університеті. Постійний тиск і шантаж з боку влади і тривога за єдиного, дуже хворого сина-в'язня остаточно підірвали здоров'я Любомири Іванівни. За останніх три роки вона тричі була в критичному стані через динамічне порушення мозкового кровообігу. Паралізована, вона жила надією на відпустку, а потім звільнення Зоряна.

З. Попадюк народився 21. IV. 1953 року в Самборі. Батька в

родині не було, виховувала його в Самборі бабуся. Ніжно люблячи бабусю, він так само був близький до матері і вважав її найпершим другом. 19-річним юнаком Зорян став студентом філологічного факультету Львівського університету. Разом з однолітками-однодумцями він розповсюджував листівки: одну — з протестом проти заборони вшановувати Шевченка, другу — проти окупації Чехо-Словаччини. Крім того, студентський гурток видав самвидавний журнал «Прогрес». За це Зоряна Попадюка, разом з товаришем Яромиром Микитком, заарештували (29. III. 1973) й засудили на 7 років таборів суворого режиму і 5 років заслання.

Згадувані вище спогади про З. Попадюка М. Хейфец кінчає словами: «І все таки він ще дуже молодий, і в його молодості — наша надія на зустріч». Певна річ, молодість — добра запорука для надії. Але напрошується мимоволі аналогія: Юрій Шухевич був ще молодший і здоровіший від Зоряна Попадюка, коли починав свою хресну дорогу, якою йде вже понад тридцять років і кінця якій не видно.

Щойно надійшла з України приголомшлива вістка: Зоряна Попадюка заарештовано на засланні.

Адреса його матері: 290007, м. Львів-7, вул. Галана, 6, кв. 6а.

Адреса бабусі Копистинської Софії Михайлівни (попередні повідомлення в пресі про її смерть були помилкові): м. Самбір Львівської обл., вул. Рівна, 12, кв. 1.

Надія СВІТЛИЧНА,
Закордонне Представництво Української
Гельсінкської групи

12 січня 1983 року

Радянська пропаганда в закордонному виданні

Арон Абрамович, *В решающей войне. Участие и роль евреев СССР в войне против нацизма*, том первый. Тель-Авив, 1981, 509 стр.

Арон Абрамович, *У вирішальній війні. Участь і роля євреїв СРСР у війні проти нацизму*, том перший. Тель-Авив, 1981, 509 стор.

Радянська література, що стосується подій другої світової війни, має певний підхід до висвітлення національної приналежності військовослужбовців радянського війська. За часів Сталіна, а в деяких випадках і пізніше, радянська пропаганда наполегливо підкреслювала якусь нібито особливу і надзвичайну роллю російського народу у війні. У радянських джерелах існує узвичаєна, «штампована» фраза, що її застосовують, коли пишуть про того чи того військового героя: «славний син російського (або українського, казахського, вірменського, грузинського, чуваського або ще якогось) народу». Цієї фрази, однак, ніколи не застосовують, коли пишуть про представників тих народів, що зазнають в СРСР особливої національної дискримінації: євреїв, радянських німців, кримських татарів, месхів, та деяких інших. (Щодо радянських німців, кримських татарів та месхів, то про них в радянській літературі взагалі не згадують.) Наприклад про якогось німецького комуніста, що жив у Німеччині і згинув у нацистському концтаборі (такого, як, скажімо, зраджений Сталіном, але уславлюваний в СРСР Ернст Тельман), можуть написати «славний син німецького народу», але цього *ніколи* не напишуть про німця-громадянина СРСР. Так само не застосовують фрази «славний син єврейського народу», та й взагалі євреїв в СРСР не визнають за окремий народ, а лише за національно-релігійну групу або за «народність». Назагал саме слово «єврей», як правило, відсутнє в радянських публікаціях, наче радянська влада бажає забути про існування такого народу.

Найчастіше радянські автори, пишучи про війну, відбуваються від національної проблеми фразою такого типу: «У героїчній боротьбі на фронтах Великої Вітчизняної війни брали участь представники всіх братніх народів СРСР». Після цієї фрази про національну приналежність тих чи тих учасників війни згадують лише мимохідь. І все ж таки з радянських публікацій порівняно не важко дізнатися про національну приналежність згадуваних там учасників війни, і лише про національність учасника війни - єврея дізнатися дуже важко, бо слова «єврей» радянська преса вперто не вживає. Відомо, що ще від середини 30-их років, а особливо після другої світової війни відсоток євреїв на високих офіційних посадах в СРСР, передусім у партійному апараті та у війську, почав стрімко спадати, і нині в партійному апараті та в офіцерському корпусі євреїв майже нема.

Проте, існує цілий прошарок (хоча й дуже тонкий) євреїв, що їх в СРСР глузливо називають «казенними». Це — люди, яких влада навмисно залишила на більш-менш високих (найчастіше — декоративних, тобто формально високих, але таких, які фактично не мають поважного значення) посадах з єдиною метою: демонструвати закордонові відсутність офіцій-

ного антисемітизму в СРСР. Таких людей запрошують на численні прийняття з участю іноземних дипломатів або закордонних делегацій, їх постійно включають до складу радянських делегацій, які виїздять за кордон тощо. Змушені постійно виконувати зрадницьку стосовно свого народу роль, ці «казенні євреї» одержують у винагороду добру платню, всілякі привілеї і... загальне презирство як з боку своїх колеґ та зверхників, так і з боку маси населення. Так, серед радянського генералітету навмисно залишено одного-єдиного генерала-єврея — двічі Героя Радянського Союзу генерал-полковника Давида Драгунського, який протягом чи не двадцятьох років постійно подорожує світом у складі всіляких радянських делегацій, всюди виступаючи з доповідями та заявами про відсутність в СРСР офіційного антисемітизму і чудове становище радянських євреїв.

Отже, провадячи всередині СРСР антиєврейську політику і розпалюючи в світовому масштабі антисемітизм під виглядом «антисіонізму», радянська пропаганда водночас намагається викликати за кордоном враження, ніби в СРСР євреї не зазнають жадної дискримінації і досі посідають, як це було колись, численні високі посади.

Не можна твердити, що радянська преса та мемуарна література цілком замовчують участь євреїв по радянському боці у війні проти нацизму та в інших війнах. Про діяльність військовослужбовців-євреїв повідомляють, — замовчують лише, що вони є євреями. Лише за прізвищем або іменем, якщо вони типово єврейські, можна здогадатись, що йдеться про єврея. А що радянські автори (особливо кореспонденти радянських газет) не дуже люблять вживати в своїх статтях типово єврейські імена та прізвища, то багато частіше з'являються згадки про героїв-євреїв з неєврейськими, ніж з єврейськими прізвищами. (Наприклад, досить часто пишуть про Героя Радянського Союзу Цезаря Кунікова, і його іменем навіть десь названо селище, чого напевно не сталося б, якби він був не Куніков, а Кунікштейн; пишуть іноді і про генерала Шафаренка, який, попри закінчення «-енко», був євреєм; таких прикладів можна навести багато.) Отже, національну приналежність радянських вояків-євреїв радянські джерела, як правило, замовчують. З цього правила є один виняток: радянська преса мовою *їдиш* завжди підкреслює єврейську національність тих військових героїв, про яких вона пише. Але ця дуже нечисленна і за кількістю назв, і за накладом преса (під час війни — газета «Ейнікейт», нині журнал «Советіш Геймланд») призначена, як і генерал Драгунський, не так для вживання всередині СРСР, як для замилювання очей закордонній громадськості.

Ця задовга, можливо, передмова, має значення для правильного розуміння книги Арона Абрамовича «У вирішальній війні», що вийшла друком у Тель-Авіві.

З єврейського погляду, очевидно, дуже цікаво і важливо дослідити, якою була роль євреїв у боротьбі проти нацизму в складі армій антигітлерівської коаліції, в підпіллі тощо. А що в СРСР дуже поширено міт (неофіційно підтримуваний не без допомоги з боку відділу дезінформації КГБ), ніби євреї взагалі не воювали, а всі до останнього відсиджувалися в Ташкенті (невідомо, чому обрано саме Ташкент, але набули надзвичайного поширення анекдоти про «ташкентський єврейський фронт» і про «взяття Ташкенту штурмом євреями»), то об'єктивні наукові дослідження, що спростовують цей міт, є конечними для збереження історичної правди. Але природно, лише в тому разі, якщо вони справді є *об'єктивними і науковими*.

З цього погляду слід у принципі вітати заяву автора книжки «У виршальній війні», подану в авторській передмові до книги.

Автор керувався такими принципами:

1) зберігати, наскільки це можливо, неутральну позицію в спірних військово-історичних та політичних питаннях;

2) зберігати об'єктивність і, так би мовити, непартійність переказу, незалежно від глобальних подій післявоєнного часу, а також від долі згаданих у книзі осіб.¹

Друга з цих передумов виглядає не цілком конкретною, бо післявоєнні глобальні події є значною мірою наслідком подій воєнного часу, і нема жадних підстав відмовлятися при аналізі тих чи тих історичних подій від урахування їхніх наслідків. Але, в кожному разі, намір автора залишатися об'єктивним і непартійним є в науковій розвідці не лише позитивним, а й абсолютно конечним.

Отже, подивимося, як авторові вдалося здійснити свій намір бути об'єктивним і безстороннім.

І тут ми переконуємося, що текст книги від перших рядків викликає здивування, яке не може не перейти в обурення в кожній об'єктивній й обізнаній людині. Ось фраза з першої ж сторінки:

«Ось чому євреї всього світу, включно з ізраїльськими, відчувають почуття захоплення і найглибшої подяки до воїнів антигітлерівських армій, насамперед — Червоної армії, які, не шкодуючи своєї крові й самого життя, самовіддано воювали проти найлютішого ворога людства — нацизму (стор. 1-2).

Що євреї мають відчувати подяку до тих, хто знищив нацизм, то це легко зрозуміти. Але чому *насамперед* до Червоної армії — армії країни, яка разом з Гітлером розпочала другу світову війну взаємним нападом на Польщу, яка зробила антисемітизм своєю державною політикою, яка 1952 року розстріляла всю верхівку єврейської інтелігенції в СРСР, яка 1945 року заарештувала і досі тримає в ув'язненні шведського дипломата Валенберга (якщо він ще живий) лише за те, що він допомагав рятувати життя угорських євреїв, яка озброює нині терористів, що вбивають ізраїльських дітей, яка загрожує мирові й стабільності в усьому світі? Невже Абрамович (а, можливо, й численні інші в Ізраїлі) досі не зрозумів, що СРСР та нацистська Німеччина — ідеологічні побратими, і злочини комуністичного режиму в СРСР аніскільки не менші, ніж злочини нацизму?

Фраза автора книжки щодо особливої подяки Червоній армії свідчить, що він або й справді не розуміє природи радянського режиму, або вдає, що не розуміє. У кожному разі ця фраза викликає поважні сумніви щодо обіцяної автором безсторонності та безпартійності. Дальше читання книги переконує в тому, що книгу написано з позицій послідовної і непохитної партійності, а саме — прорадянської партійності.

Ось ще одна характерна фраза, цікава для наших читачів:

«Ще й тепер у деяких закордонних країнах відроджені неонацистські, бандерівські та інші чорносотенні зграї повторюють у своїх публікаціях злісні наклепи» (стор. 6)

Цю фразу дослівно списано з радянських антиукраїнських (або навіть і антисіоністських, які в СРСР часто об'єднують з антиукраїнськими)

1. Стор. 8 рецензованої книги. Далі посилання на стор. цієї книжки в тексті.

публікацій. У таких публікаціях «бандерівцями» називають всіх свідомих українців, так само, як «сіоністами» — всіх національно свідомих євреїв, і там таки завжди об'єднують неонацистів, бандерівців, чорносотенців та сіоністів в одну «зграю». Із зрозумілих причин Абрамович викинув з цієї радянської пропагандної фрази згадку про сіоністів, але в усьому іншому він повторив її дослівно. Очевидно, Абрамович під «бандерівцями» розуміє те саме, що й радянська пропаганда. Невже авторові книги про події другої світової війни не відомо, що ті, кого в СРСР звичайно називають «бандерівцями», тобто вояки УПА, від 1942 року до кінця війни воювали проти нацистів, а керівники руху, що його очолював Степан Бандера (разом із ним самим) більшу частину війни відбули в німецьких концтаборах? Якщо це йому справді невідомо, то з таким рівнем знань не варто було братися за написання книги, якщо ж це йому відомо, то це означає, що він навмисно повторює радянські пропагандні наклепи.

Вдаривши цілком за радянським зразком по «бандерівцях», автор незабаром згадує про російський народ, виявляючи до нього цілком протилежні почуття, ніж до українців:

«Не підлягає жадному сумнівові не лише активна участь, а й провідна роль російських воїнів у цій війні, при тому не лише військових начальників, а й всіх категорій військовослужбовців Червоної армії» (стор. 9).

Тут автор йде слідом за Сталіном, який 1945 року, брутально ображаючи всі інші народи, що брали участь у боротьбі проти нацизму, оголосив, що російський народ має якісь особливі заслуги, незрівняно більші від заслуг усіх інших народів. Відомо, що Сталін, попри те, що його справжнє прізвище було Джугашвілі, був російським шовіністом (навіть Ленін, не втримавшись, назвав його якимось «великодержавним держимордою»). Але російський шовініст на прізвище Абрамович — це вже щось справді нове!

Подібно до генерала Драгунського, автор книги заперечує, що в СРСР якимось обмежено права євреїв і що радянська преса та література оминають слово «єврей», щоб приховати активну участь і заслуги у війні воїнків-євреїв:

«...автор не згодний з думкою деяких кіл в Ізраїлі та на Заході, нібито в книгах про війну, видаваних в Радянському Союзі, не фігурують євреї. Якби це було так, не вдалося би написати цієї книги, що джерелом для неї були свідчення з радянських публікацій» (стор.10).

Книгу Абрамовича справді засновано, насамперед, на радянських публікаціях. Автор лише «забув» додати, що в цих публікаціях слово «єврей» вважається за табу (крім нечисленних публікацій мовою їдіш, як ми вже зазначали), і про національну приналежність воїнків-євреїв доводиться дізнаватися або з їхніх імен та прізвищ (що часто призводить до помилок), або з публікацій мовою їдіш, або користуючися різними штучними засобами (свідченнями рідних та знайомих, наприклад). Невже Абрамович того не помітив і не вжив про це не варто було згадати в книзі, яка аналізує численні радянські публікації з метою визначити ролі євреїв у війні?

Проте, книга Абрамовича не обмежується висвітленням ролі єврейських воїнків Червоної армії в другій світовій війні. Книга розповідає також про участь євреїв у більшовицьких військових операціях від лютого 1917 року і до початку другої світової війни (цим подіям присвячено цілий розділ), а також намагається подати узагальнену картину політичного розвитку в Європі перед війною і під час неї (цьому присвячено вступний

розділ і частини деяких інших розділів). У висвітленні всіх цих подій автор старанно і послідовно дотримується фальсифікованої радянської «історичної» версії. У цілковитій відповідності до радянської версії передвоєнного політичного розвитку в Європі Абрамович твердить, що СРСР послідовно боровся за мир і проти нацистської загрози, а демократичні країни Заходу підтримували нацизм, заохочуючи Гітлера до «дранг нах Остен», навмисно підважували всі радянські спроби встановити гарантовану систему взаємної безпеки в Європі і таким чином Захід (головне Англія та Франція) спричинив другу світову війну. Про радянсько-німецьку угоду 23 серпня 1939 року автор пише, що це була з боку СРСР спроба забезпечити свої позиції після того, як стало ясно, що в боротьбі за мир не можна розраховувати на Англію та Францію (стор. 16-25). Про таємний протокол до радянсько-німецької угоди, який обумовлював як початок війни шляхом спільного німецько-радянського нападу на Польщу, так і поділ Східної Європи між СРСР та Німеччиною, Абрамович взагалі не згадує! Вишукуючи будь-які докази, щоб ганити демократичний Захід і вибілювати СРСР, Абрамович не знаходить жадного слова осуду на адресу СРСР і покладає на Англію та Францію, разом з Німеччиною, всю відповідальність за розв'язання другої світової війни. Таким чином, Англія та Франція мають, на думку Абрамовича, поділити з нацистами відповідальність за загибель шістьох мільйонів євреїв, знищених нацистами. Автор пише:

«Війні і загибелі шістьох мільйонів євреїв, знищених у таборах смерті, можна було запобігти лише шляхом створення військового союзу Англії Франції та Радянського Союзу, до якого приєдналися би й інші миролюбні країни. Лише в боротьбі проти гітлерівської агресії, а не шляхом політики змови з агресором, що її провадили уряди Англії та Франції» (стор. 29).

Коли читаєш таке в радянських виданнях, то вже не дивуєшся: до радянських фальсифікацій історії світ встиг звикнути. Але досить дивно читати це в книзі, виданій в Ізраїлі людиною, яка проклямає себе як демократа й ізраїльського патріота. Чи знає Абрамович про дволіку політику Москви перед війною, про радянські переговори водночас з Німеччиною та західними демократичними країнами з метою обдурити останніх? Про відмову СРСР приєднатися до Англії і Франції і гарантувати недоторканість Польщі? Абрамович вдає, що не знає про це. Але ж він подає посилання на книгу Вінстона Черчілла «Друга світова війна», де про все це недвозначно написано. Абрамович відшукує в цій книзі рядки, які можна сяк-так трактувати на користь СРСР, і «не помічає» цілих розділів, де докладно характеризувано підступність і дволикість радянської політики, радянську провину в розв'язанні війни. Нагадаємо читачам бодай кілька уступів з книги Черчілла, що їх Абрамович «не помітив»:

«Від того моменту, як Молотов став комісаром закордонних справ (з цієї посади Сталін перед тим усунув Максима Літвінова, бо той був євреєм, а це не подобалося Гітлерові, — І. Л.), він провадив політику згоди з Німеччиною за рахунок Польщі. Французи незабаром дізналися про це. Ми маємо варту уваги депешу французького посла в Берліні з сьомого травня, опубліковану у французькій «Жовтій книзі». У ній посол повідомляє, що, виходячи з його таємної інформації, базу для німецько-російського *зближення* має бути четвертий поділ Польщі. «Починаючи від того місця, — писав сорок шостого року Даладьє, — СРСР провадив два ряди переговорів, одні — з Францією, інші — з Німеччиною. Росія, очевидно, віддавала перевагу поділові Польщі

перед її захистом. Такою була безпосередня причина другої світової війни».²

І далі:

«Заради інтересів торгу Сталін та Молотов вважали за конечне до останнього моменту приховувати свої справжні наміри. У всіх своїх контактах з обома сторонами Молотов та його підлеглі виявили надзвичайне мистецтво дволикості»³

І нарешті:

«Радянські армії продовжували просуватися до тієї лінії, про яку вони домовилися з Гітлером (маються на увазі події початку війни, коли Німеччина та СРСР напали на Польщу, — І. Л.), і двадцять дев'ятого (вересня 1939 — І. Л.) було формально підписано російсько-німецьку угоду про поділ Польщі. Я все ще був упевнений у глибокому і, як я думав, непримиренному антагонізмі між Росією та Німеччиною і хапався за надію, що перебіг подій змусить СРСР перейти на наш бік. Через те я не дав волі обуренню, яке я відчував і яке спалахнуло поряд мене в уряді в наслідок їхньої (радянщиків, — І. Л.) безсердечної та жорстокої політики. Щодо них я не мав жадних ілюзій. Я знав, що вони не визнають кодексу моралі і рахуються лише зі своїми власними інтересами»⁴

Усіх цих і незчисленних інших свідчень як у книзі Вінстона Черчілла,⁵ так і в інших об'єктивних джерелах з історії другої світової війни Абрамович «не помітив». Ця «неуважність» до всього, що суперечить радянській версії історії, дозволяє йому дійти висновку, що однією з головних причин поразки Польщі, крім її поганої підготовки до війни, була «зрадницька поведінка англо-французьких керівних кіл» (стор. 32). І при тому жадного слова щодо радянсько-німецької змови про поділ Східної Європи і шодо того, що Англія та Франція гарантували недоторканність польських кордонів і вступили у війну, виконуючи свої зобов'язання перед Польщею.

Читаючи це, важко втриматися від думки, що треба мати не абияку, справді радянську нерозбірливість у методах, щоб доходити вигідних Радянському Союзові висновків, посилаючися при тому на книгу Черчілла, в якій сказано просто протилежне!

У подібному дусі автор трактує інші розбійницькі дії СРСР 1939-40 років: захоплення частини території Фінляндії було конечним для збереження миру заходом, при тому війну оголосила Фінляндія, а дії радянського війська були лише відповіддю на обстріл фінами радянської території (стор. 37 та 71). Це — та радянська версія, якої соромляться і яку намагаються якось оминати або пом'якшувати навіть деякі найчесніші з радянських істориків. Але не такий Абрамович! До ганебної радянської версії він ще з обуренням додає, що Англія, Франція та деякі інші західні країни надавали підтримку Фінляндії (стор. 72), замість допомагати радянським агресорам.

Захоплення прибалтійських держав Естонії, Латвії та Литви Абрамович характеризує так:

«... уряд (радянський, — І. Л.) здійснив деякі заходи з метою пересунути кордон на захід, щоб поліпшити стратегічне становище. Укладено пакти про

2. Winston S. Churchill. The Second World War. Vol. I, The Gathering Storm. Book I. From War to War. Cassell & Co. London. 1948. p. 331.

3. Там само, стор. 349.

4. Там само, стор. 399.

взаємодопомогу з Литвою, Латвією та Естонією, а незабаром після цього ці держави приєднано до СРСР» (стор. 37).

Ось так спокійно і схвально: захоплення трьох незалежних країн після підступного укладення з ними пактів про взаємодопомогу. З погляду автора книжки це лише варті схвалення «деякі заходи». Про те, що окупація прибалтійських країн радянськими призвела до смерті або депортації до Сибіру соток тисяч громадян цих країн — всієї політичної та інтелектуальної еліти, — автор не згадує. Це його не обходить.

Про захоплення радянськими Басарабією, що її Румунія мусила віддати після радянського ультиматуму, що загрожував війною, Абрамович визнав за достатнє написати лише таке: «Румунія передала Радянському Союзові Басарабію» (стор. 37)

Усі ці, м'яко кажучи, перекручення історії за радянським зразком мають, на думку автора книжки, звеличити участь радянських євреїв у діях Радянської армії і показати, що радянські євреї завжди брали участь лише в шляхетних і справедливих військових діях.

Трагедія єврейського народу, що втратив третину своєї кількості у висліді нацистського геноциду, безмежна. Ця трагедія не зменшиться і не збільшиться від того, що хтось намагається вибілити радянську політику і облити брудом політику західних держав. З цього погляду Абрамович не робить доброї послуги єврейському народові. Звичайно, вимушена військова боротьба СРСР проти нацизму (вимушена тому, що СРСР був змушений оборонятися проти гітлерівського нападу, алеж перед тим Сталін вважав Гітлера за свого найближчого союзника і навіть друга) в складі антигітлерівської коаліції була об'єктивно позитивною, але не тому, що Сталін свідомо бажав знищити нацизм, а лише тому, що обставини змусили його до цього. І коли євреї-воєники брали участь у війні проти Німеччини по радянському боці, вони об'єктивно служили справедливій справі. Але цього жадним чином не можна сказати про участь у загарбницьких радянських війнах, у позбавленні незалежності численних народів Європи. З цього погляду багато доречнішим було б висловити жаль з приводу жертв, що їх представники численних народів СРСР (включно з євреями та українцями) принесли на вівтар кривавого комуністичного режиму, беручи участь в його злочинних нападах на інші держави. Звичайно, цих людей найчастіше не можна звинувачувати *особисто*, бо вони діяли під примусом, будучи зв'язані військовою дисципліною і залякані сталінським терором. Але ледве чи варто звеличувати їхні подвиги *в усіх випадках*, незалежно від того, під час якої війни і заради чого їх вчинено. Певна річ, військовим героїзмом можна захоплюватися просто з принципу, і в такому разі можна захоплюватися і подвигами нацистських воєників і навіть орд Чингіз-хана. Але штучно піднесений тон Абрамовича, коли він звеличує (наслідуючи радянські джерела, звідки він списує всі свої відомості) подвиги радянських воєників-євреїв, іноді звучить блюзнірством. А особливо тоді, коли ці подвиги вчинено під час злочинних нападів на інші країни, а також тоді, коли це звеличення автор поширює на всю Радянську армію, на весь комуністичний режим та його політику.

Порушуючи хронологічність, автор після розділу про передвоєнні роки і початок другої світової війни подає розділ про участь військовослужбовців-євреїв у більшовицьких збройних силах від лютого 1917 року до червня 1941 року. І знову він послідовно звеличує більшовиків, — як більшовиків-

євреїв, так і весь більшовицький режим, — і ганить його ворогів. Наслідуючи радянські пропагандні зразки, Абрамович називає більшовицький заколот повстанням, а антибільшовицькі повстання (включно зі спробою законного прем'єр-міністра Керенського відновити свою владу) — контрреволюційними заколотами. Повторює він і всі радянські військово-революційні міти: міт щодо героїчного штурму більшовиками Зимового палацу в Петрограді (численними науковими дослідженнями доведено, що жадного штурму не було — охорона палацу віддала палац без бою), про героїчну відсіч, що її новостворена Червона армія нібито вчинила німецькому військові під Нарвою та Псковом 23 лютого 1918 року (і в цьому разі численними працями доведено, що жадної відсічі німцям більшовики і не збиралися, і не мали тоді змоги дати, а версію про бої з німцями 23 лютого 1918 року вигадано багато пізніше, коли радянщики вирішили оголосити день 23 лютого святом — Днем Радянської армії).

Можна було би ще багато сторінок присвятити перелікові радянських історичних фальсифікацій, що їх старанно повторює автор книги. Тут і баєчка щодо радянських «добровольців» (добре відоме, які це були «добровольці!»), які брали участь у громадянській війні в Іспанії з єдиною, мовляв, метою — оборонити свободу, демократію і незалежність єспанського народу; тут і вперте промовчування ролі західних союзників у війні проти Німеччини, і наполегливе перебільшення ролі радянських перемог... Не варто всього й перелічувати: історикам та взагалі грамотним людям досить добре відомі радянські фальшування історії, і з цього погляду Абрамович не вигадав нічого нового, хібащо зібрав їх усіх в одній книзі і переказав за наївною (чи справді наївною?) безсоромністю.

Користуючись випадковими і несистематизованими згадками в радянській пресі та в мемуарній літературі про радянських військовослужбовців-євреїв, автор наводить дуже багато імен генералів, офіцерів та комісарів-євреїв, але дуже мало імен солдатів-євреїв. Це створює в читача неправильне враження, ніби євреї посідали в радянському війську майже виключно керівні посади. Цього, звичайно, не могло бути під час другої світової війни, коли загальна військова мобілізація притягла до військової служби маси простих євреїв з міст та містечок. Ці люди, часто малоосвічені ремісники, робітники та торговці, не могли бути в армії ні чим іншим, як лише простими солдатами. Версія щодо того, що євреї завжди посідали в СРСР лише керівні посади, цілком відповідає теоріям деяких антисемітів, і тому вдвічі дивно, що єврейський автор дає поживу для поширення таких «теорій».

У книзі Абрамовича бракує будь-якої статистики та узагальнень: ані того, скільки євреїв взагалі було в радянських збройних силах в ті чи ті періоди, ані того, який відсоток вони становили серед радянських генералів, офіцерів, солдатів, серед різних родів військ, під час різних воєн, ані який відсоток вони становили серед нагороджених військовими відзнаками, ані того, скільки євреїв-військовослужбовців загинуло або було поранених або який відсоток вони становили серед усіх загиблих та поранених. Брак статистики, будь-яких цифрових узагальнених даних не дозволяє вважати книгу за наукову (не кажучи вже про те, що повторення радянських історичних фальшунів виводить її за межі науки). Можливо, статистичні дані та узагальнення автор збирається подати в другому томі книги, що має з'явитися. (Перший том доведено до подій літа 1943 року.)

Але, крім усіх інших вад книжки, читача вражає також типowo радянський газетний стиль, тон і мова. Це та криклива, хвалькувата, бідна за словником і мовними засобами, але засмічена численними заявленими мовними штампами мова, що ми її знаємо з радянської преси та радянських пропагандивних брошур. Уся книга виглядає як нескінченна низка виписок з радянської преси, подекуди взятих в лапки, а подекуди поданих просто від імени автора.

Шкода, що важлива й цікава тема про участь вояків-євреїв у другій світовій війні не знайшла покищо кращого дослідника. Такі праці, як книга Абрамовича, лише дискредитують і саму тему, і єврейський народ.

Шкода також, що таку книгу видано в Ізраїлі, — країні, яка незаперечно належить до західного світу, перебуває під загрозою з боку СРСР і не мала б сприяти поширенню радянської пропаганди, хоч би під яким виглядом її подавали. Звичайно, Ізраїль — демократична країна, і там можуть вільно виходити будь-які книжки, навіть і комуністичні. У появі книжки Абрамовича жадним чином не можна звинувачувати ізраїльські офіційні кола. Одначе, є більш ніж дивним, що допомогу в написанні її (а за деякими відомостями — також і у виданні, хоча в книзі не зазначено, яке видавництво її видало) надали авторові фахівці з Єрусалимського університету, насамперед — професор Шмуель (Самуїл) Етінгер, що йому та його співробітникам автор книги висловив найбільшу подяку в авторській передмові. Враховуючи, що проф. Етінгер вважається в Ізраїлі за найбільшого фахівця в справах єврейства Східної Європи і є навіть дорадником деяких ізраїльських офіційних установ з цих справ, є надзвичайно дивним, що він міг схвалити книгу, яка є не чим іншим, як черговою прорадянською ідеологічною диверсією на Заході.

Іван Литвиненко

КОРОТКИ ВІСТКИ

Афганістан

Англійська газета «Гардієн» від 16 грудня 1982 надрукувала уривки інтерв'ю з колишнім заступником керівника афганської розвідки, генерал-лейтенантом Сіддік Міракі, який 1982 року перейшов на бік афганських партизанів. Генерал Міракі розповів, що йому було відомо, що Брежнев свого часу розглядав проєкт приєднати Афганістан до СРСР і що деякі виші офіцери КГБ були проти збройного втручання в справі Афганістану з боку СРСР. Міракі також розповів про застосування хемічної зброї проти населення. В одному випадку вітер змінив напрям й отруйні гази вбили велику кількість радянських вояків.

Самвидавний журнал у Литві «Аврша», («Світанок», ч. 30, березень 1982) надрукував статтю «Наші молоді люди гинуть в Афганістані», в якій сказано: «Вже майже три роки триває пролиття крові в Афганістані. Агресори, які напали на цю мирну країну, розпочали братовбивчу війну. Вони також примусили до участі в цій війні представників інших народів: українців, естонців, лотишів і литовців. Самі поневолені, вони примушені виконувати брутальні накази російських офіцерів: проливати свою кров і кров афганців...»

Американська газета «Вашінгтон Таймс» від 25 листопада 1982 повідомила, що двох полонених радянських солдатів з Афганістану партизани передали в руки Міжнародного Червоного Хреста. Між ними литовець Рімас Бурба. 20 листопада французька телевізія висвітлила фільм, в якому були кадри з трьома полоненими радянськими солдатами: вірменином, таджиком і литов-

цем. У розмові з телекореспондентами всі три засудили війну в Афганістані.

Латвія

Повідомлення про спонтанні вибухи опору в столиці Латвії Різі появилось в англійській газеті «Гардієн» від 15 грудня 1982. 15 листопада 1982 17-літній студент Ричард Усанс почав публічно читати уривки з Біблії біля пам'ятника Свободи в центрі Ріги. Міліція його забрала і запроторила до психіатричної лікарні. Незабаром міліція оточила огорожею пам'ятник Свободи, щоб не допустити до нього демонстрантів, які готувалися 18 листопада демонструвати за незалежність Латвії. Однак, 18 листопада невідомі особи вивісили лотиський національний прапор на одному з будинків міста. 21 листопада КГБ і міліція оточили могилу першого президента незалежної Латвії, щоб не допустити до плянованих біля нього демонстрацій. 24 листопада відбулися заворушення біля ринку. Демонстранти підпалили один павільйон і демонстрували проти надмірно високих цін.

Середня Азія

Про становище мусулманського населення в СРСР написав статтю для англійської газети «Гардієн» (23 грудня 1982) англійський дослідник українського походження Богдан Нагайло. У цій статті автор звертає увагу на зростання національної свідомости в республіках Середньої

Азії і наводить приклад, що недавно республіканська газета в Узбекистані надрукувала повідомлення про покарання кількох осіб за нелегальну публікацію книжки про мусулманську віру. Нагайло згадує, що в перших днях нападу СРСР на Афганістан вояки мусулманського віровизнання відмовилися воювати проти афганських партизанів.

Польща

Журнал «Нью-Йоркер» (20 грудня 1982) помістив довшу статтю про арешт і видалення з Польщі американського студента українського походження Романа Лаби. Лаба, який готував свою докторську дисертацію в Польщі на тему: «Політична свідомість польського робітництва», активно співпрацював з провідними діячами профспілки «Солідарність». Збираючи матеріали про діяльність «Солідарности», Лаба мав виняткову нагоду бути очевидцем подій 1980 року, створення профспілки, провокацій уряду проти робітництва і проголошення військового стану в Польщі. Після приходу війська до влади в Польщі Лаба утримував зв'язки з підпільним провідом «Солідарности», і це спричинило його арешт 9 листопада 1982 року. Спершу УБ (польська таємна поліція) обвинуватила Лабу в агентурній діяльності, потім замінила на «зв'язки з екстремними групами при „Солідарности“», бо швидко зорієнтувалася, що Лаба не був шпигуном і таке обвинувачення було б надто провокативним. Після допитів («Нью-Йоркер» згадує, що один зі слідчих УБ був українського походження — Кравченко) Лабу видали на Захід.

Угорщина

Лондонська газета «Таймс» (16 грудня 1982) повідомила, що 14 грудня угорська поліція закрила неофіційну книгарню, яка містилася в помешканні Лазлова Райка, 33-річного архітекта, сина колишнього міністра зовнішніх справ Угорщини, якого Сталін ліквідував 1949 року. У цій книгарні можна було набути книжки про події навколо створення «Солідарности», про угорське повстання 1956 року і на подібні теми. У цьому самому помешканні відбувалися зустрічі угорських дисидентів, які збиралися на обговорення внутрішніх угорських справ і міжнародної ситуації.

США

У зв'язку з безперервним і безоглядним переслідуванням релігії в СРСР Сенат США, посилаючися на Хартію Об'єднаних Націй, Деклярацію Прав Людини, врешті, конституцію СРСР, себто на документи, що охороняють чи декларують охорону основних прав людини без різниці раси, статі, мови чи релігії, — 21 квітня 1981 ухвалив звернутися до уряду СРСР з закликом відновити нормальну діяльність обох українських, як також й інших неросійських незалежних церков, вжити всіх потрібних конкретних заходів для забезпечення свободи релігії в СРСР. Ухвалено також звернутися до всіх національних і міжнародних релігійних рад з роз'ясненням порушень цих прав людини в СРСР і проханням підтримки заходів США у цьому питанні.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА

- 3 *Є. С.*: Віра Надія Любов.
- 5 *Іван Сенченко*: Червоноградські оповідки.
- 15 *Павльо Неруда*: Альберто Рохас Хіменес прилітає.
- 18 *Ігор Качуровський*: Відгуки творчості Гете в поезії Юрія Клена.
- 31 *Анна-Гая Горбач*: Моя зустріч з Іриною Вільде.

СИЛЮЕТИ

- 35 *Іван Кошелівець*: Євген Шаблівський.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 40 *Володимир Малинкович*: Звиви національної політики більшовиків: Ленін і Сталін.
- 62 *Джон С. Решетар*: Розуміння й непорозуміння при студіях над історією України в США.

З НЕДАВНЬОГО МИНУЛОГО

- 78 *Надія Світлична*: Погром з продовженням.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 100 *Яків Сусленський*: Ще раз про українців та євреїв.

ОГЛЯДИ

- 104 *Осип Данко*: Українська тема в угорських публікаціях після другої світової війни (1945-80).

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 111 Звернення Ініціативної групи студентів національних меншостей ПНР до конгресу Союзу польських студентів.
- 113 Самвидавне повідомлення про переслідування родини Йосипа Терелі.
- 115 На засланні заарештовано Зоряна Попадюка.

РЕЦЕНЗІЇ

- 117 *Іван Литвиненко*: Радянська пропаганда в закордонному виданні.
- 126 Короткі вістки.

Адреси наших представництв

- Австралія:** Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046
- Аргентина:** Dr. M. Wasyluk
Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
Maza 144
Buenos Aires
- Велико-британія:** Mr. S. Wasylko
4, The Hollows.
Silverdale, Wilford
Nottingham
- Ізраїль:** G. Shakhnovich
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat — Yam
- Канада:** Nina Hnytzkyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
- США:** G. Lopatynski
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschlikon
- Швеція:** Kyrylo Harbar
Box 1062
141 22 Huddinge 1

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ**місячний «СУЧАСНІСТЬ»**

на 1982 рік

одно число: річно:

Австралія	3.—	30.— дол.
Австрія	45.—	450.— шил.
Англія	1.25	12.50 фун.
Аргентина	7000.—	70 000.— лез.
Бельгія	100.—	1.000.— б. фр.
Бразилія	200.—	2.000.— н. круз.
Венесуела	3.50	35.— ам. дол.
Голляндія	7.—	70.— гуд.
Ізраїль	20.—	200.— шек.
Канада	3.50	35.— ам. дол.
Німеччина	6.—	60.— н. м.
США	3.50	35.— ам. дол.
Франція	15.—	150.— ф. фр.
Швайцарія	6.—	60.— ш. фр.
Швеція	15.—	150.— к.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 22.— ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і колекторів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Адреса для оплат: *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*
Müllerstr. 33, Rgh., 8000 München 5

Bankkonto: *Deutsche Bank A. G.*
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postcheckkonto *PSchA München*
Kto Nr. 22278-809

ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Емма Андіївська

ГЕРОСТРАТИ

Роман. 1971, 500 стор.

Ціна 7 ам. дол.

РОМАН ПРО ДОБРУ ЛЮДИНУ

Повість. 1973, 291 стор.

Ціна 6 ам. дол.

НАУКА ПРО ЗЕМЛЮ

Поезії. 1975, 126 стор.

Ціна 5 ам. дол.

РОМАН ПРО ЛЮДСЬКЕ ПРИЗНАЧЕННЯ

Роман. 1982, 454 стор.

Ціна 15 ам. дол

НОВЕ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

РОБІТНИЧІ СТРАЙКИ В ПОЛЬЦІ 1980

Мюнхен, 1981, 193 стор. Обкладинка Ореста Слупчиського.

До збірки увійшли документи, які розповідають історію виникнення і діяльність вільної профспілки польських робітників «Солідарність». Збірка включає тексти заяв Комітету оборони робітників (КОР), Хартію робітничих прав, тексти документів про утворення і легалізацію вільних профспілок, зокрема домовлення Міжзаводських страйкових комітетів з урядовими комісіями, документи про перебіг страйків на різних заводах і в містах Польщі, а також тексти заяв солідарності з «Солідарністю» польських письменників, студентів, учених, представників Католицької Церкви. Вміщено також уривки зі статей та есеїв Яцека Куроня, Адама Міжніка та Лешка Мочульського. Збірка ілюстрована фотодокументами.

Вибір документів, передмова та висновки Мирослава Прокопа.

Ціна: 7 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасності» висилати
на адреси В-аа:

В Європі:

Sucasnist
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytskyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
USA